

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»
Навчально-науковий інститут державного управління
Кафедра державного управління і місцевого самоврядування

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
кваліфікаційної роботи ступеня магістра

студента Постольника Назарія Ігоровича

академічної групи 281М-23-1 ІДУ

спеціальності 281 Публічне управління та адміністрування

на тему: «Демократична консолідація в умовах сучасного публічноуправлінського процесу»

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка за шкалою		Підпис
		рейтинговою	інституційною	
кваліфікаційної роботи	Липовська Н.А.			
розділів:				

Рецензент:				
-------------------	--	--	--	--

Нормоконтролер:	Кравцов О.В.			
------------------------	--------------	--	--	--

Дніпро
2024

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка кваліфікаційної роботи ступеня магістра на тему «Демократична консолідація в умовах сучасного публічноуправлінського процесу».

86 стор., 7 табл., 3 рис., 117 джерел.

Ключові слова: ДЕМОКРАТІЯ, ДЕМОКРАТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ, ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ; ОРГАНИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ, ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ – суспільні відносини, що формуються в системі публічного управління демократичного суспільства.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ – демократична консолідація в умовах сучасного публічноуправлінського процесу.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ – визначення чинників, що впливають на процес демократичної консолідації в контексті політичних трансформацій.

У першому розділі проаналізовано рівень розробленості проблеми у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, охарактеризовано теоретичні засади дослідження процесу демократичної консолідації.

Другий розділ присвячено дослідженню особливостей етапів інституціоналізації процесу демократичної консолідації; сучасних заходів підвищення консолідованості демократичного процесу.

У третьому розділі розглядається емпіричний досвід розробки теорії повної демократичної консолідації: дослідження зв'язків між демократією та цифровою трансформацією у розвитку Східної Європи.

Результати дослідження можуть бути застосовані органами державного управління при розробці програм і заходів щодо підвищення консолідації суспільства.

ABSTRACT

Explanatory note of the master's degree qualification thesis on the topic "Democratic consolidation in the conditions of the modern public management process."

86 pages, 7 tables, 3 figures, 117 sources.

Keywords: DEMOCRACY, DEMOCRATIC CONSOLIDATION, DEMOCRATIC TRANSIT; BODIES OF PUBLIC AUTHORITY, PUBLIC ADMINISTRATION.

OBJECT OF RESEARCH – social relations formed in the system of public management of a democratic society.

THE SUBJECT OF THE RESEARCH is democratic consolidation in the conditions of the modern public management process.

THE PURPOSE OF THE RESEARCH – is to determine the factors affecting the process of democratic consolidation in the context of political transformations.

The first chapter analyzes the level of development of the problem in domestic and foreign scientific literature, characterizes the theoretical foundations of the study of the process of democratic consolidation.

The second chapter is devoted to the study of the peculiarities of the stages of institutionalization of the process of democratic consolidation; modern measures to increase the consolidation of the democratic process.

The third chapter examines the empirical experience of developing the theory of full democratic consolidation: a study of the connections between democracy and digital transformation in the development of Eastern Europe.

The results of the research can be applied by state administration bodies when developing programs and measures to increase the consolidation of society.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ	10
1.1. Демократизація як тренд сучасного політичного процесу	10
1.2. Моделі демократії	18
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ	29
2.1. Генеза консолідованої демократії	29
2.2. Умови інституціоналізації консолідованої демократії	41
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТЕОРІЇ ПОВНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦИФРОВОЮ ТРАНСФОРМАЦІЄЮ У РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ	49
3.1. Концептуальні засади демократичної консолідації	49
3.2. Емпіричний вимір зв'язків між демократією та цифровою трансформацією у розвитку Східної Європи	58
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77

ВСТУП

Останнім часом, в контексті російсько-української війни, проблеми демократичної консолідації як відповіді агресивному авторитаризму набувають надзвичайної актуальності. У міру того, як нові демократії, які замінювали авторитарне правління в країні за країною протягом 70-х – 80-х рр. ХХ ст., подорослішали та зміцнили, науковці змістили свою увагу з аналізу переходів від авторитаризму до проблем демократичної консолідації. Значна частина попередніх наукових дискусій була зосереджена на вивченні політичних процесів, що відбуваються на завершальних етапах авторитарного правління, і способу, яким відбувається зміна демократично обраних урядів. Поточні питання зосереджені на тому, наскільки демократичними є політичні інститути після перехідного періоду, а також на їхніх довгострокових перспективах, тобто, чи схильні вони піддатися новому витку авторитарного правління, чи виявляться вони стабільними чи «консолідованими». Модальності, прийняті перехідним періодом, спосіб організації політичних акторів, а також різноманітні політичні інститути, які виникають або зникають під час перехідного періоду, розуміються як такі, що мають значне значення для довгострокової життєздатності нових демократизованих режимів. Наразі можна спостерігати негативні тенденції пробудження праворадикальних сил, які становлять загрозу демократичним цінностям Європи. Однак це просто зміна перспективи, а не основне питання, яке розглядається; адже і старі, і нові дискусії в кінцевому рахунку стосуються ширшої проблеми переходу від авторитарних до демократичних режимів. Цей процес, очевидно, не закінчується, коли демократично обрані органи влади приходять до влади, тому що це не обов'язково відкриває *ipso facto* – журналістські ярлики, що застосовуються до країн, де такі політичні лідери, незважаючи на те, сформували уряди – демократичний режим. Загальний перехід від авторитарного до демократичного режиму містить, як зазначає Гільєрмо О'Доннелл, не один, а два переходи: перший веде до «встановлення

демократичного уряду», а другий — до «консолідації демократії» або до «ефективного функціонування демократичного режиму». Між першим і другим переходами існує складний взаємозв'язок безперервності і розриву. Розбудова консолідованої демократії частково передбачає утворення та зміцнення певних інститутів, таких як виборча система, відроджені або новостворені партії, незалежність судової системи та повага до прав людини, які були створені або відтворені під час першого перехідного періоду. У цьому сенсі процес переходу від одного переходу до іншого є лінійним. Але багато в чому такої лінійності немає; побудова консолідованої демократії дуже часто вимагає відмови або зміни домовленостей, угод та інститутів, які могли б сприяти першому переходу, надаючи гарантії авторитарним правителям і силам, що їх підтримують, але які є ворожими до другого. Так відбувається із законодавчими органами, які включають недемократично створене представництво, з військовою автономією від контролю з боку виконавчої влади, або з вищими радами, уповноваженими переглядати дії демократичних урядів. Отже, деякі перешкоди, які необхідно подолати на новому курсі до консолідації, встановлюються характеристиками більш раннього перехідного етапу. У той час як наукова продукція, що стосується проблем демократичної консолідації, продовжує значно зростати, сам термін часто вживається безсистемно, некритично, ніби його значення було безпроблемно зрозумілим, а його завершення самоочевидним.

Процес демократичної консолідації залишається відносно непрозорим, незважаючи на поширення досліджень демократії протягом останніх трьох десятиліть. Як розвивається демократія в усій країні, коли лідери національної столиці впроваджують або розширюють громадянські свободи та проводять конкурентні вибори — іншими словами, після демократичного переходу? Література з субнаціональної демократії показала, що недемократичні субнаціональні політичні режими можуть існувати всередині країн навіть після демократичних перетворень (Gervasoni, 2010; Гібсон, 2013; Жироуди, 2015; McMann, 2006). Наприклад, у деяких провінціях, містах і селах жителі

не користуються громадянськими свободами або вільними і справедливими виборами на субнаціональному рівні. Очевидно, що демократичний перехід не є достатнім для забезпечення територіальної консолідації демократії в країні. Дослідження демократичної консолідації дають мало вказівок щодо територіального розвитку демократії в країні. В одному з напрямків літератури обговорюється важливість розвитку у населення демократичних установок (O'Donnell, 1992; Rustow, 1970). Проте дослідження підкреслили, що осередки недемократії існують завдяки стратегіям субнаціональних еліт (Gervasoni, 2010; Гібсон, 2013; Макманн, 2006; Ziblatt, 2009), а не через народну підтримку авторитаризму. Другий напрям літератури з демократичної консолідації наголошує на тому, що консолідація вимагає кооптації авторитарних еліт і досягнення консенсусу між елітами (O'Donnell, 1992; Хіглі і Бертон, 1989; Valenzuela, 1992). Однак у цих дослідженнях прямо не обговорюються субнаціональні еліти. Скоріше, їхня увага зосереджена на національних лідерах та військових чиновниках. Третій напрям літератури, який досліджує вплив перехідного режиму на консолідацію, не досліджує роль субнаціональних акторів, інституцій чи практик у перехідному періоді. Ці напрямки літератури ігнорують субнаціональні режими на користь сукупних характеристик країн (наприклад, народні настрої) та політики всередині національних столиць (наприклад, національні лідери та процеси), проте факти показують, що недемократичні субнаціональні політичні режими є перешкодою для демократичної консолідації. У літературі з субнаціональної демократії також не наводиться теорія територіального розвитку демократії всередині країни. Ця наука насамперед вивчала існування та стійкість недемократичних субнаціональних політичних режимів (Beer, 2003; Мітчелл, 2006; Behrend 2011; Бентон, 2012; Борхес, 2011; Danielson та ін., 2013; Айзенштадт, 2011; Айзенштадт і Ріос, 2014; Хейл, 2007; Herrmann, 2010; Хілл 1994; Джервазоні, 2010; Жироуди, 2015; Ланкіна і Гетачев, 2012; Лоусон, 2000; Магалоні та ін., 2007; Di Palma 1990; Карл 1990; Карл і Шміттер 1991; Мунк і Лефф 1997; О'Доннелл 1992; О'Доннелл і Шміттер 1986, Міккі, 2015;

Монтеро, 2010; Мораскі і Райзінгер, 2003; Манро, 2001; Реболledo, 2012; Сайкконен, 2012; Сідель, 2014; Tudor and Ziegfeld, 2016). Більше того, більшість досліджень досліджують країни, де субнаціональні варіації демократії тривають і донині, тому їхня корисність для пояснення змін обмежена. Невелика кількість досліджень, які вивчали зміни з плином часу, пояснюють демократизацію окремих авторитарних субнаціональних режимів, а не повну ліквідацію недемократичних субнаціональних режимів у країні, що може бути ідентичним процесом, а може і не бути (Gibson, 2005; 2013; Жироді, 2010; 2015; Хіскі і Кенаш, 2005; Ланкіна і Гетачев, 2006; Гельман і Ланкіна, 2008; Міккі, 2008; 2015). Пояснення територіальної консолідації демократії в країні є важливим з теоретичних, нормативних і практичних міркувань. Теоретично це може допомогти ліквідувати нинішню «чорну скриньку» між теорією демократичного переходу та нашим розумінням довгострокового успіху демократії. З нормативної точки зору, демократизація залишкових осередків недемократії в країнах, що зазнали демократичного переходу, поширює демократичні політичні права та інститути на все населення країни. З практичної точки зору, пояснення може стати орієнтиром для прихильників демократії та політиків, які прагнуть забезпечити повний розвиток і виживання демократії в країнах. Цей практичний орієнтир є ще важливішим у цей час демократичної рецесії, яка показала, що демократія не так міцно вкорінена в країнах, як ми думали (Carothers, 2015).

Головною метою дослідження є визначення чинників, що впливають на процес демократичної консолідації в контексті політичних трансформацій.

Ця мета була конкретизована через формулювання і вирішення **поставлених завдань:**

– на основі аналізу вітчизняної та зарубіжної науки поняття уточнити сутність і зміст поняття «демократична консолідація» шляхом порівняння його з аналогічними поняттями: «консолідація демократії», «консолідована демократія», «реконсолідація демократії»;

- виявити демократичну спрямованість політичної динаміки сучасного світу;
- дослідити особливості реалізації демократичного публічного управління в умовах цифрової трансформації;
- вивчити способи публічного управління процесами демократичної консолідації на державному та регіональному рівнях;
- показати особливості демократичної консолідації в сучасному українському суспільстві.

Об’єктом даного дослідження є суспільні відносини, що формуються в системі публічного управління демократичного суспільства.

Предметом даного дослідження є демократична консолідація в умовах сучасного публічноуправлінського процесу.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою є принципи і підходи до вивчення демократизації суспільства, що містяться в працях західних науковців Ф. Шміттєра, Г. Лінца і А. Степана, Г. Карозерса, Т. Парсонса, Л. Даймонда та інших.

Розгляд низки питань, що дають змогу всебічно проаналізувати демократичну консолідацію в сучасному публічноуправлінському процесі, потребував звернення до системного підходу. У ряді випадків, коли мова йде про порівняння існуючих моделей демократії, використовується порівняльний підхід. Транзитивний аналіз переходів від авторитарних до демократичних режимів доповнюється інституціональним підходом, що розкриває роль і важливість старих і нових інститутів влади, і біхевіористським підходом, що дозволяє побачити закономірності участі громадян у політичному процесі.

Результати дослідження можуть бути застосовані державними структурами та громадськими організаціями для підвищення політичної громадянської культури населення, формування здатності науково оцінювати явища, що мають місце в практиці публічного управління.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

1.1. Демократизація як тренд сучасного політичного процесу

Кінець ХХ століття ознаменувався різким зростанням уваги до проблеми політичних перетворень, коли перед політичною спільнотою постав принципово новий клас проблем, що виникли в результаті посткомуністичних перетворень. Майже 30 країн з населенням понад 300 млн. осіб мали вирішити безпрецедентне у світовій історії завдання – перехід від системи, заснованої на тотальній націоналізації економічного і політичного життя, до основ ринкової демократії. Причому, якщо в ряді країн (Центральної та Східної Європи) це було повернення до відносно недавніх публічноуправлінських традицій, то на пострадянському просторі йшлося не про відновлення, а про формування нових економічних і політичних засад, що відповідають сучасним критеріям ринкової демократії. Саме тому ми зосередилися на одному дуже значному і досить популярному в наукових колах напрямку – політичній транзитології, яка вивчає переходи від авторитарних до демократичних режимів.

Важливо відзначити, що прагнення визначити загальний вектор політичного процесу в глобальному масштабі як однозначний перехід до демократичних форм здійснення влади ще не означає, що той чи інший політичний мислитель сучасності належить до «транзитології». Це ще більше ускладнює розуміння концептуальних положень транзитології.

Варто підкреслити, що сама західна «транзитологія» має два виміри: перший, який вивчає сам «перехідний період» і пов'язаний з поняттям переходу, і другий, в якому розглядається модель перехідного періоду, тобто трансформація політичного режиму. Але така різниця не характерна для вітчизняних дослідників політичних процесів поставторитарного розвитку.

Розглядаючи моделі зарубіжних досліджень на «українській ниві», доречно використовувати в якості синонімів поняття транзиція і трансформація. При такому вживанні термінів цілком закономірно розуміти транзитологію як «розділ науки, присвячений вивченню перетворень» []. Виходить, що предметом цієї галузі є різноманітні політичні процеси, які призводять до якісних змін політичного режиму, а об'єктами дослідження є політичні чинники, інститути, правові механізми і норми, що регулюють відносини між ними.

Методологічний зумовлений характер такої парадигми визначає однозначно позитивну цінність демократії, її переваги перед іншими формами політичних режимів. Ця цінність розглядається як абсолютна і позачасова, універсальна для всіх країн і континентів. Таким чином, демократія стає своєрідним мірилом цивілізованості і прогресивності суспільно-політичного ладу.

На наш погляд, пояснення криється в загальній логіці історичної ситуації, в якій з'явилися і почали розвиватися ці підходи. Крах авторитарних режимів у Східній Європі та колишньому серед вдало вписався в загальний вектор політичного процесу другої половини ХХ ст. Реальність закінчення періоду «холодної війни» полягала в загальному очікуванні торжества демократії як закономірного результату перемоги більш «прогресивної» соціальної системи над «менш прогресивною» (Бабкіна, 2015). Образно кажучи, ситуація досить швидких і дуже відчутних для всього світового співтовариства змін вимагала адекватного пояснення причин цих явищ – маніхейське тлумачення протистояння «світової системи капіталізму» і «світової соціалістичної системи» (сил «світового добра» і «зла» в символічному сенсі). Тобто відбулося видиме спрощення очевидних змін до абстрактної, але зручної для пересічної людини схеми. Однак слабкі сторони цієї схеми, її нездатність охопити все різноманіття поставторитарного розвитку, її методологічна спорідненість з поняттям наукового комунізму, на наш погляд, приводять її до низки універсалістських конструкцій скоріше популярно-пояснювального, ніж наукового характеру. І на підтвердження

цього можна простежити ті аспекти транзитології, які найбільш яскраво відображають методологічні труднощі.

Особлива роль у перехідному процесі відводиться різним чинникам соціальної інженерії, таким як конструювання політичних інститутів, рецепція принципів правових систем розвинених демократичних держав, формування нового типу культури на основі іншого набору цінностей і пріоритетів, переосмислення історії та традицій народу тощо, в якому адаптуються структурні та інституційні інновації.

Часто саме навколо ролі тих чи інших політичних інститутів виникають суперечки між науковцями. Наприклад, досить серйозна дискусія точиться навколо проблеми впливу конституційного ладу держави для становлення (зміцнення) демократії розгорталися між такими вченими, як Г. Лінц, А. Степан і А. Лейпхарт, з одного боку, і Д. Горовіцем, М. Шугартом і Й. С Кері з іншого. На нашу думку, обговорення переваг і недоліків президентської, парламентської та змішаної моделей поділу влади, крім суто теоретичних міркувань і осмислення можливостей різних конфігурацій державного устрою, мало досить виражений практичний аспект.

Це відбувалося як у вигляді повного запозичення наукового апарату в практику побудови національних моделей влади, так і в дуже ефективних практиках консультування лідерів тих чи інших політичних рухів, які орієнтовані на іноземну допомогу і намагаються легітимізувати свої претензії на владу своїм уважним ставленням до розробок західних вчених. Однак, незважаючи на неоднозначну оцінку ефективності тих чи інших форм представниками різних точок зору, багато в чому можна було виділити сам принцип реалізації тієї чи іншої моделі як критерій типології політичного режиму. Вдалося також узагальнити величезний досвід розвитку держав з різною історією та культурними традиціями, але з використанням аналогічних інституційних форм державного устрою.

Інша річ – виникнення проблеми адекватного визначення форм, які «відхиляються» (Вайгаст, 2019) від демократії. Тут обмежені можливості чисто порівняльного підходу до пояснення сформованих інституційних рамок

політичних систем.

Необхідно було враховувати історичні особливості сприйняття правових і політичних нововведень, ставлення населення до модернізації, імпульси владних еліт, ступінь збереження і відтворення соціокультурного багажу, традицій, ретрансляцію стійких символів масової свідомості.

У межах інституціонального підходу серйозному аналізу були піддані також проблеми адекватності виборчої системи і виборчого законодавства, принципів представництва і національно-територіального устрою умовам країн. Увагу дослідників насамперед привертає формування основ демократичного державного устрою на основі конституції. У той же час конституція розглядається як досить серйозна основа для інституційних змін політичного режиму. До певної міри це спрощує значимість основного закону країни і зводить його лише до конструктивістської схеми, яка фіксує основні правила гри в розумінні ініціаторів прийняття цієї версії. Конституція стає не основою національної злагоди і базовою системою побудови погоджувальних процедур політичних еліт держави, а лише певною умовною (пов'язаною з персоніфікованим вираженням влади в даний історичний момент, тобто лідером) обстановкою існування існуючих взаємодій і практик управління. Саме це визначає в більшій мірі крихкість і неповноцінність сформованої конституційної системи. Крім того, помилки та прорахунки влади починають сприйматися як такі, що безпосередньо впливають із самої конституційної схеми, виявляють її неефективність та обґрунтовують необхідність змін.

Часто запропоновані опозицією варіанти таких змін спрямовані або на створення певної оптимальної моделі, яка строго визначається нагальними умовами, або на створення найбільш зручних можливостей для опозиції досягнення владного статусу. Тобто питання про конституцію як про схему, побудовану за «технологічними кресленнями», переслідуючи, перш за все, цілі визначення повноважень і відповідальності влади, затемнює символічний початок головного законодавства країни. І цей принцип несе в собі дуже важливу ідеологічну функцію – визначення цілей і пріоритетів розвитку суспільства на основі чіткого уявлення національних інтересів та їх

відображення в масовій свідомості населення. Це основа стабільності Конституції і водночас основа для її подальшого вдосконалення.

Крім того, розвиток конституційної доктрини має бути питанням національної політичної еліти, яка чітко усвідомлює історичну відповідальність в актуалізації традицій країни та порівнянні їх з нововведеннями в політичній системі. Використання модних політичних категорій і понять в модернізації не повинні затуляти аналіз історико-фактичних форм соціальної самоорганізації та управління (Бельська, 2008).

Для транзитологів аналіз інституційних та соціокультурних аспектів перехідних політичних режимів значною мірою зумовлені також тим, що передбачається враховувати динаміку політичних процесів, виявлення їх сутності та спрямованості. При цьому доречно відзначити істотну специфіку політичних змін в цілому. Ця специфіка передбачає неможливість дати точний, конкретний зріз ситуації, в якій опинилася політична система – «політику не можна фотографувати» (Романюк, 2007).

Але цілком можливо виявити і намітити основні і найбільш проявлені параметри змін, тобто ті показники, які послужать відправними точками для аналітичних узагальнень і висновків, зададуть необхідний критеріальний апарат для дослідження, дадуть можливість скласти більш детальний опис можливих альтернатив розвитку.

Саме по собі вивчення політичного процесу в рамках транзитологічної парадигми, на наш погляд, цілком легітимне і має масу реальних позитивних можливостей. По-перше, можна представити хід політичного життя як постійно мінливе соціальне існування ідей, соціальних груп, інститутів і практик, яке не закріплено в категоріях статичності, оскільки сам політичний процес є динамічним явищем з безліччю можливостей і напрямків. По-друге, транзитологічний підхід зосереджений на виявленні та аналізі факторів політичних змін. Тут можна прийняти або відкинути намічені багатьма дослідниками параметри, але не викликає сумнівів сам підхід, в даному випадку інституціоналізм і структурний функціоналізм в їх нових інтерпретаціях (А. Етціоні, Д. Норт і ін.). По-третє, саме транзитологічна

парадигма вивчення політичних процесів стає основою для розгляду нестійких, але в той же час складно організованих систем в їх найскладніший період розвитку – пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду і актуалізації свого історико-культурного потенціалу. Таким чином, при вивченні багатьох важливих сторін політичного процесу часові характеристики набувають характеру історично обумовленого духовно-культурного, прив'язаного до відповідного соціально-економічного середовища континууму.

I, нарешті, по-четверте, транзитологія стала серйозним науковим напрямом, що пов'язує глобальні, довгострокові тенденції розвитку (економічні, соціально-політичні, інформаційні) та локальні процеси. При цьому з'явилася можливість не тільки розглядати загальний процес демократизації та її вплив на ситуацію в державах «недемократичних» або «перехідних», а й визначити фактори прояву тенденцій до глобалізації економічних відносин на цьому рівні, посилення інформаційного впливу провідних держав світу як мають більш потужний потенціал масових комунікацій.

Трансформаційні процеси в країнах Центральної та Східної Європи у 1990-х роках зазвичай розумілися в термінах теорії «перехідного періоду» або транзитології, яка стала не лише аналітичною моделлю, а й набором практичних рецептів соціально-економічних та політичних реформ. Ідеологічною основою цієї впливової концепції став образ сходження від авторитаризму до демократії, в якому початок шляху був відносним мінусом, а кінець – плюсом. Ідея глобальної демократизації сходиться до теорії модернізації і, по суті, була її творчим відгалуженням, розвиваючи і деталізуючи цей процес в його ідеологічному і політичному вимірі. Зокрема, в рамках даної концепції були проаналізовані трансформаційні процеси в Україні, які почалися в другій половині 80-х років, і до сих пір не завершені. Виходячи з транзитологічної теорії, до кінця 1990-х років наша держава повільно, важко, але впевнено наближалася до певного соціально-економічного і політичного орієнтиру західноєвропейської або американської

моделі. При цьому вважалося, що цей рух не тільки виправданий і закономірний, але його мета принципово досяжна в передбачуваний історичний період.

Однак з кінця 90-х років ця схема зазнала певної критики. У зв'язку з очевидною розбіжністю теорії і практики в багатьох країнах, що пішли шляхом демократичних перетворень, постає питання про кризу транзитології як аналітичної моделі. Висловлюється думка про те, що вона вже не в змозі увібрати в себе все різноманіття «псевдодемократії», «напівдемократії», «керовані демократії», «квазідемократії» (Гавриш, 1999). Виявляється, що за винятком півтора десятка країн Латинської Америки, Південно-Східної Азії та Центральної Європі, де «перехідний період» завершився відносно успішно, більшість держав тих самих регіонів та деякі інші аж ніяк не перебувають на шляху до демократії, навіть із префіксами «квазі» чи «псевдо». Навпаки, відбувається поступальний і неухильний рух від демократії в напрямку нових авторитарних режимів у вигляді олігархічних, сімейних, кланових, етнонаціональних та інших диктатур. Проблеми бідності, голоду, хвороб, безробіття і неписьменності, які ніяк не можуть бути вирішені і наростають у багатьох країнах, сприяють зміцненню соціально-економічних передумов для того, щоб там ніколи не формувалися демократія, громадянське суспільство і правова свідомість. Можна виділити два основних напрямки критики транзитології. Перший – назвемо його умовно, академічний – представлений в роботах Т. Карозерса і С. Коена. Другий, ідеологічний, яка є більш широким, ніж критика транзитології як такої, знайшов відображення в роботах А. С. Панаріна.

Головна теза академічної критики транзитології полягає в тому, що до кінця 1990-х років концепція глобального «перехідного періоду» або «третьої хвилі» (Даймонд, 1999) вичерпала свій аналітичний потенціал і, будучи використаною американською політологічною спільнотою для аналізу трансформацій у ЦСЄ, насправді була не аналізом, а ідеологією. Протягом останнього десятиліття ХХ-го століття видавання бажаного за дійсне видавали за реальність: у той час як американські автори писали про демократизацію, а

також соціально-економічну і політичну модернізацію, відбувалося протилежне – відродження авторитарних режимів на новій основі, соціальна поляризація і економічна демодернізація. Причиною ігнорування реальності, на думку С. Коена, була політична заангажованість американських експертів. Сполучені Штати всіляко підтримували і розвивали міф про глобальну демократизацію. Він сприяв закріпленню їх гегемонії після закінчення «холодної війни». Таким чином, теорія транзитології зіграла роль інтелектуального прикриття для американської зовнішньої політики. У цьому питанні Керозер більш стриманий, констатує лише, що концепція, мобілізована в кінці 1980-х – початку 1990-х років для осмислення подій у світі і обґрунтування американської політики «світової демократичної революції», застаріла і потребує перегляду. Тут слід виділити два принципових моменти, з'ясування яких дає уявлення про ідеологію, що стоїть за цим напрямком критики транзитології.

Обидва автори абсолютно обґрунтовано критикують нинішню дійсність у «перехідних» країнах з точки зору її відповідності цілям побудови сталої демократії. Вони відзначають не лише відсутність соціальної єдності, громадянського суспільства, ринкової економіки, реально працюючих правових механізмів тощо, а й послідовне погіршення ситуації у цих сферах, що прямо суперечить образу зближення від авторитаризму до демократії (Гавриш, 1999), до якої входить більшість країн, які стали на шлях реформ, але не досягли успіху (близько 85 зі 100). Саме поняття «сірої зони» належить Т. Карозерсу, який включає в неї Білорусь та Росію (Воропаєва, 2012). Таким чином, з точки зору академічного напрямку критики транзитології ці держави в результаті епохи трансформації 90-х років опиняються в «сірій політичній зоні». На думку прихильників цієї концепції, необхідно чесно це визнати.

Саме поняття «сірої зони» є метафорою, яка відображає наявність «чорних» та «білих» зон, тобто просторів стабільного тоталітаризму та демократії. Перехід від першого до другого, тобто досягнення стандартів західноєвропейської або американської демократії, в принципі можливо, не для всіх. У цьому полягає найважливіша відмінність між позицією

Т. Каросера і ортодоксальним вченням про транзитологію. Коен, зі свого боку, вважає, що саме бажання модернізувати росію за американським зразком стало однією з причин провалу проекту. Це означає, що автори, кожен по своєму, заперечують лише універсальність парадигми, тобто уявлення про те, що всі країни здатні трансформуватися за західним зразком. Карозер вважає, що держави «сірої зони» залишаться в ній назавжди (західний демократичний стандарт досяжний не для всіх), а Д. Коен пише, що виходом для росії може стати відмова від трансформаційної стратегії, нав'язаної росії на початку 1990-х років американським істеблішментом на основі ідей Вашингтонського консенсусу (радикальний монетаризм аж ніяк не є єдиною можливим шляхом перетворень). При цьому обидва автори фактично констатують збереження поділу світу на більш і менш розвинені з точки зору демократичних стандартів регіони (Коен, 2003).

Таким чином, спроби пов'язати теоретичне розуміння політичного процесу, що відбувається у світі, з певною ідеологічною підтримкою конкретних дій політиків неминуче стикаються з проблемою правильності наукового мислення взагалі. У цьому сенсі транзитології пощастило і не пощастило водночас. Як досить активна форма оволодіння суспільно-політичною дійсністю держав, воно стало загальноповсюдним навіть у вітчизняній науці (наприклад, поняття «перехідність»). Але в той же час обмеженість і спрощення цього поняття очевидні в плані фіксації лише нестабільного і складного процесу, що вимагає особливого інструменту для аналізу (Мелвілл, 1998). Науковці повинні давати максимально послідовні і логічні пояснення, які не вірні за визначенням, а є лише спробами побудови продуктивних моделей.

1.2. Моделі демократії

Метою демократії є досягнення максимальної різноманітності (плюралізму), залучення найбільшої кількості людей до суспільного життя та розподілу суспільного продукту. Без демократії не може бути згоди більшості

з основними принципами устрою даного суспільства, але немає демократії без конфлікту інтересів. Нарешті, загальними принципами демократії є конституціоналізм, легітимність, вільне обрання адміністраторів, мажоритаризм (правління більшості) і повага до опозиції, конституційні гарантії прав і свобод особистості. Існують різні концепції демократії: ліберальні, консервативні, популістські, комуністичні та анархістські, плюралістичні та елітарні концепції, ідеї прямої та представницької демократії, моделі захисної, розвивальної, партисипативної демократії (або демократії прямої участі) (Нікітченко, 1997). До кінця ХХ століття помітно знизилася увага до таких ідеологічних конструкцій, як «демократія рад», пролетарська (буржуазна, дрібнобуржуазна та ін.) та «народна» демократія; навпаки, зріс інтерес до різних націоналістичних і «цивілізаційних» версій демократії. Розглянемо основні сучасні моделі демократії:

1) Класичний лібералізм розглядає демократію не стільки як процедуру, що дозволяє громадянам брати участь у політичному житті, але як механізм, що захищає їх від свавілля влади і беззаконної дії інших людей. Ідею розвинув Томас Гоббс, який визнавав, що суверенітет належить громадянам, але делегували його виборним представникам, оскільки тільки сильна держава здатна протистояти викликам. Пізніше з ним погодився Джеймс Медісон, стверджуючи, що метою демократичного уряду є захист суспільного блага і прав особистості. Джон Локк і Шарль Луї Монтеск'є писали про необхідність конституційних обмежень влади, що виражаються насамперед у поділі влади між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Монтеск'є вважав, що «для того, щоб уникнути можливості зловживання владою, необхідний такий порядок речей, в якому різні органи влади могли б взаємно стримувати одна одну» (Єлізаров, 1998).

2) Над концепцією захисної демократії багато працювали утилітаристи Джеремі Бентам і Джеймс Мілль, які також виходили з ідеї захисту індивідуальних інтересів шляхом забезпечення права голосу для всіх. Згода на покору виражається в процесі голосування на виборах. Це, в свою чергу, забезпечує відповідальність правителів перед виборцями, що

досягається за допомогою таких механізмів, як таємне голосування, чергові вибори, змагання на виборах, правління більшості, надання громадянам можливості самостійно обирати владу і контролювати її рішення.

3) Протекціоністська модель – це система конституційної демократії, яка діє в рамках формальних і неформальних правил, що обмежують владу

Рис.1.1. Моделі демократії

держави. Такий підхід гарантує політичні та громадянські свободи (слова, об'єднання, голосування тощо), а також рівність усіх перед законом. Однак політична рівність розуміється просто технічно і означає лише рівне виборче право для всіх, яке захищає особисту свободу, яка забезпечується суворим поділом влади і збереження основних прав. Захисна демократія надає громадянам солідні можливості вибору свого способу життя з повною відповідальністю за свій вибір, що передбачає невтручання влади в багато сфер життя суспільства і повне відокремлення держави від громадянського суспільства.

Теоретики цієї моделі вважали, що демократія не може бути прямою, а повинна діяти через представницькі збори. Вони прагнули обмежити владу

більшості, оскільки бачили занадто багато недоліків у «чистій» (тобто прямій) демократії.

«Чиста» демократія може призвести до «тиранії більшості», коли особисті свободи та права меншості можуть бути порушені від імені народу. Значно пізніше здатність більшості вирішувати, що і як має правити тиран, Карл Поппер назвав «парадоксом мажоритарного правління» (Бельська, 2008).

3) Аналогічні побоювання поділяли і теоретики представницької «демократії»: Медісон вважав, що більшість занадто неосвічена, щоб управляти, занадто сприйнятлива до демагогії популістів і неодмінно порушить інтереси меншості, а «чиста» демократія може виродитися в правління натовпу.

Теоретики класичної ліберальної теорії демократії вважали, що політична участь потрібна не лише для захисту інтересів особистості, і в першу чергу, для саморозвитку вільних поінформованих громадян, відданих ідеалам демократії, для їх вдосконалення. Оскільки залучення громадян до політики (участь у роботі окремих гілок влади, публічних дебатах тощо) є важливим для гармонійного розвитку потенціалу кожної людини, держава повинна забезпечити йому особисті права та свободи.

Ця модель в основному була розроблена Руссо, для якого демократія була засобом досягнення свободи особистості або особистої автономії. Але свобода означала підпорядкування загальній волі. Руссо вважав, що загальна воля є справжня воля кожного громадянина, і, підкоряючись загальній волі (а не правителям), людина тим самим підкоряється своїй істинній природі, а значить, залишається такою ж вільною, як писав Руссо, що раніше «тільки загальна воля може управляти силами держави відповідно до мети його встановлення, що є спільним благом». Тому народний суверенітет є невід'ємним (Шапіро, 1992).

Руссо відкидав представницьку демократію на користь прямої демократії і виступав за використання ряду елементів класичної афінської демократії. Пізніше його ідеї були перейняті партисипативною теорією демократії.

Інший прихильник демократії розвитку Джоан Стюарт Мілль вважав, що, беручи участь у суспільному житті, громадяни починають краще розуміти політичні процеси та досягати високого рівня особистісного розвитку. Демократія була важлива для нього насамперед через свою просвітницьку роль. Тому Мілль закликав поширити політичну участь на всіх грамотних громадян, включаючи жінок.

Марксистська модель демократії відрізняється від ліберальної тим, що розглядає парламентську демократію лише як форму буржуазної, або капіталістичної, демократії. Марксисти вважали, що вільний розвиток всіх досягається через розвиток кожного. Свобода може бути отримана тільки після припинення експлуатації і встановлення повної політичної та економічної рівності. Тільки вона здатна забезпечити умови для реалізації людського потенціалу за принципом «від кожного за своїми здібностями, кожному за своїми потребами». Послідовники Карла Маркса розглядали демократію як ідеал соціальної рівності, що досягається в результаті спільної власності на власність. Вони говорили про соціальну, а не політичну демократію. К. Маркс назвав справжню демократію бездержавним ладом, досягнутим в результаті революційного повалення капіталізму. На його думку, після зникнення класових антагонізмів прийде комуністичне суспільство, а пролетарська держава згодом відіме сама собою, що пояснюється відсутністю потреби в державі, політиці, а отже, і демократії (Поповіці, 1995).

Прихильники концепції демократії участі повертаються до класичних ідеалів демократії, які передбачають активну участь громадян в обговоренні та прийнятті рішень з основних питань суспільного життя. Найважливішою умовою демократичної участі та її поширення вони вважають соціальну рівність: принцип участі має поширюватися і на недержавні публічні установи, де люди безпосередньо виражають свою волю, насамперед на трудові колективи. Таким чином, ці вчені багато в чому дотримуються ідей розвитку демократії, трактуючи її як самоврядування громадян. Свобода, рівне право на саморозвиток може бути досягнута лише в суспільстві участі, яке посилює почуття політичної ефективності та сприяє турботі про колективні

вимоги. У такому суспільстві громадяни добре поінформовані, зацікавлені в їх активній участі в процесі управління.

Важливо і те, що з позицій індивідуалізму, заснованого на власності, що є звичайним для ліберальних теоретиків; політичний процес найчастіше розглядається як жорстка боротьба конкурентів за відсутні їм матеріальні блага. Якщо аналізувати цю проблему з точки зору розвитку і реалізації здібностей людини, то справедливість розподілу матеріальних благ є лише засобом досягнення (у співпраці з іншими людьми) більш значного блага позитивної свободи. Активне залучення громадян до демократичного процесу є як умовою, так і вираженням цієї свободи (Марадик, 2010).

Таким чином, партисипація виконує дві функції: захищає громадян від нав'язаних зверху рішень і є механізмом самовдосконалення людини. Заради максимально можливого результату демократія повинна бути поширена на інші сфери, щоб сприяти еволюції психологічних якостей і партисипативної політичної культури, яка може бути сформована лише за принципом «вчись брати участь, беручи участь». Ідеальне суспільство участі характеризується безпосередньою участю громадян в управлінні без посередників, ключовими політичними та соціальними інститутами, підзвітністю лідерів перед рядовими членами, а також найвищим ступенем демократичної легітимності за допомогою таких механізмів, як референдум, ініціатива та відкликання.

Прихильники елітарної моделі демократії розділяють суспільство: правляча меншість – еліта, а неправляча більшість – маса. «Маси» не цікавляться політикою, не володіють необхідними «знаннями» і повною інформацією, не вміють приймати правильні рішення, тому вони добровільно передають еліті право керувати політичним процесом. Політична участь мас обмежується виборами у зв'язку з тим, що більшість громадян ірраціональні, некомпетентні та нестабільні. Крім того, зростання громадської участі призводить до підриву стабільності та ефективності, досягнення яких становить майже головну мету демократії.

Основоположником елітарної концепції демократії вважається Йозеф Шумпетер, який назвав її «теорією конкуруючих лідерів» (Паренті, 1990). Цей

політичний мислитель наголошує на важливості прийняття рішень досвідченою та компетентною елітою з обмеженим контролем з боку громадян. Демократія для Шумпетера – це не мета, а лише один з політичних методів (поряд з авторитаризмом і тоталітаризмом). Функція громадян полягає у виборі/відкликанні уряду або у виборі посередників для цієї мети. Відповідно до демократичного методу до влади приходять та партія, яка отримала найбільшу підтримку виборців і задовольняє їх «вимогу». Вибори – це лише засіб, який змушує еліту відчувати відповідальність за політичні рішення. Отже, демократію, на думку Шумпетера, можна визначити як «інституційну структуру» (Шумпетер, 1995) для прийняття політичних рішень.

Таким чином, елітарна модель демократії знімає з пересічних громадян відповідальність за прийняття політичних рішень і покладає її на лідерів, які мають більше інформації та досвіду в політичних питаннях. Критики цієї схеми вважають, що вона є слабкою формою демократії, оскільки зниження ролі громадян у демократичному процесі може призвести до втрати інтересу до політики, апатії та відчуження. Залежно від ступеня втручання держави у справи громадянського суспільства можна говорити або про «сильну державу», здатну взяти на себе більшу відповідальність за добробут громадян, або про сильне громадянське суспільство, де такі функції виконують недержавні органи. У плюралістичній концепції політика розглядається як група конфлікту інтересів у сфері їх політичної боротьби, де рішення приймаються на основі компромісу заради задоволення максимальної кількості інтересів. Така демократія подається не як влада народу, а як влада за згодою народу. Для плюралістів головною метою демократії є захист вимог і права меншин.

Основна характеристика плюралістичної демократичної моделі – конкуренція між партіями під час виборів і здатність груп інтересів (або тиску) вільно висловлювати свої погляди – встановлює надійну комунікацію між керівниками та керованими. Незважаючи на віддаленість цієї системи влади від ідеалу народного самоврядування, її прихильники вважають, що вона

забезпечує достатній рівень відповідальності для того, щоб називатися демократичною. Плюралісти вважають, що громадяни не зобов'язані висловлювати свою думку – за них це зроблять групи інтересів, причому набагато ефективніше, а необхідне представництво буде досягнуто навіть без активності громадян. У цій моделі громадяни двічі представлені виборними посадовими особами та лідерами груп та організацій, які відстоюють громадянські інтереси. З іншого боку, політики неодмінно нестимуть відповідальність, адже вони прагнуть задовольнити запити груп інтересів у надії отримати ще більшу підтримку електорату.

У наш час поняття демократії розширилося і стало включати в себе не тільки лише нормативні визначення як системи політичного правління та її характерні риси (від загальнонаціональних до форм участі громадян у самоврядуванні), а й ідеологічні підходи до відносин між людьми, етичними, філософськими та іншими основами людського існування в сучасних умовах. При цьому ідеали демократії залишилися практично такими ж, як і в IV столітті до нашої ери, за винятком одного – тепер набагато більше цінується особистість, її думка та інтереси, політична діяльність.

Такий підхід, який багато в чому ґрунтується на ціннісному ставленні до особистості, спонукав сучасних науковців відрізнити демократію в широкому, навіть ідеальному сенсі від її політичної, переважно інституційної основи. В останньому випадку емпіричні теоретики демократії розглядають величезну кількість факторів, що сприяють встановленню більш стабільних форм демократичного управління на всій планеті. Однак в останні роки вчені знову все частіше визнають, що демократія – це поняття, яке і в наш час, незважаючи на безліч досліджень, рішуче не піддається чіткому науковому визначенню. Разом з тим, одним з найпопулярніших визначень сучасної демократії у світовій науці є поліархія. Це не система правління, яка втілює демократичні ідеали в усій їх повноті, а уряд, який досить близько підходить до цих ідеалів.

Характерною рисою демократичного суспільства є політичний плюралізм. Це виражається в наявності різних, часто протилежних і

суперечливих, політичних, економічних, соціальних, моральних, релігійних ідей, цінностей, інтересів, уподобань, доктрин, які притаманні певним соціальним або іншим групам. Консенсус притаманний і демократії. Як вони поєднуються в політичному житті суспільства?

Причиною цього є наявність у суспільстві певних всеосяжних цінностей та ідей, які схвалюються та підтримуються групами з різними соціально-економічними інтересами, представниками різних політичних, релігійних та моральних поглядів. Якщо правлячі кола реалізують ці цінності та ідеї, то це, безсумнівно, сприяє зміцненню суспільства. Такими об'єднуючими базовими цінностями можуть бути:

- 1) права і свободи громадян;
- 2) національні інтереси;
- 3) релігійні цінності.

Безсумнівно, можуть розглядатися тільки права і свободи особистості як всеосяжна базова структура, що характеризує консенсус демократичного суспільства. Однак визнання забезпечення прав і свобод основоположним принципом цієї політичної форми правління забезпечує досягнення суспільством досить розвиненої політичної культури.

Національні та релігійні цінності самі по собі не є всеосяжними, оскільки відрізають певну частину населення від сфери консенсусу. У багатонаціональних державах вони можуть сприяти навіть не об'єднанню, зміцненню громади, а її підриву та руйнуванню. Акцент на національних і релігійних цінностях сприяє не тільки дезінтеграції держави, а й посиленню протистояння всередині окремих регіонів.

Разом з тим, для України, в порівнянні з країнами Заходу, права і свободи особистості також не можуть стати всеосяжною базовою основою для досягнення консенсусу. Причому, це пов'язано з тим, що вони не сприймаються масовою свідомістю як домінуючі цінності. У сучасній Україні немає єдиної думки щодо базових цінностей. Старі були знищені і дискредитовані, а нові не сформувалися і не зміцнилися в масовій свідомості.

Дуже важко усвідомити необхідність процедурного консенсусу та управління шляхом обговорення. Правлячі еліти не особливо схильні до діалогу, дискусій з опозицією, а опозиція, в свою чергу, не проявляє лояльності до влади.

В умовах відсутності базових основ для консенсусу в Україні була зроблена спроба досягти згоди на рівні відносин між правлячими елітами і політичними партіями, рухами, профспілками, об'єднаннями (Радченко, 2009).

Тепер розглянемо консенсус у вузькому сенсі як спосіб політичного вирішення конкретних суперечок і конфліктів. Перш за все, зазначимо, що нам потрібно бачити два фундаментальні принципи консенсусу.

1. Підтримка будь-якого рішення більшістю тих, хто бере участь у його прийнятті.

2. Немає заперечень проти прийняття рішень ззовні.

Консенсус не можна розглядати як однастайність, так як повний збіг позицій всіх учасників процесу прийняття рішень в даному випадку не потрібно. Тут мається на увазі, що прямих заперечень тільки немає, але допускається нейтральна позиція (утримання від голосування). При цьому консенсус не є рішенням більшості, оскільки він несумісний з негативною позицією хоча б одного з учасників прийняття рішень».

Консенсус у вирішенні конкретних конфліктних ситуацій виступає альтернативою насильству і примусу при вирішенні конфліктів. У демократичному суспільстві політичні конфлікти можуть бути вирішені тільки шляхом досягнення загальної згоди між протиборчими, ворогуючими сторонами. Справа в тому, що при вирішенні будь-якого питання необхідно виявити, врахувати, розглянути і обговорити всі існуючі думки. Конкретна пропозиція, прийнята всіма сторонами без заперечень, набуває консенсусного характеру. Його ефективність полягає в тому, що договірні сторони спрямовують всі свої зусилля на виконання спільного рішення, а не на боротьбу з протилежною стороною.

Більш того, існуюча система голосування при вирішенні будь-якого

питання про плюси і мінуси в даному випадку не працює, так як воно розділяє політичних опонентів на більшість і меншість і ігнорує думку останніх. При такій системі голосування інтереси тих, хто залишився в меншості, більше не беруться до уваги, а відкинуте ними рішення фактично примусово нав'язується їм. А суть консенсусу полягає в тому, щоб знайти згоду всіх сторін.

Тому при консенсусному вирішенні конфліктного питання хоча використовується і голосування, але використовується метод преференцій. При наявності кількох пропозицій, які отримали високий рівень консенсусу, можуть бути об'єднані в одне остаточне рішення. Отже, рівень консенсусу відображає певну узгоджену, спільну думку (Ріггс, 1993).

У західних країнах основою плюралістичної демократії визнається метод консенсусу. Інша ситуація в нашій країні. Протягом десятиліть силові, примусові методи вирішення конфліктів були абсолютизовані. У свідомості людей культивувалася дихотомія ворог – не ворог, або – або. У пострадянських людей сформувався конфронтаційний менталітет. Рух нашого суспільства до демократії неминуче має подолати старе мислення. І в цьому сенсі компроміс і консенсус, формування нового менталітету є єдиною можливим шляхом руху України в бік сучасної цивілізації.

Розділ 2

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Генеза консолідованої демократії

У міжвоєнний період вперше постала проблема світового громадянського суспільства, яке могло б прийняти рішення про консолідовану світову систему суверенних держав. Однак на практиці щодо системи міжнародного права і легітимного примусу, представленої Лігою Націй, більшою чи меншою мірою виявляється лише дуже вільний конгломерат національних сімейних суспільств євроатлантичного регіону, в якому поки що немає ані спеціальних транснаціональних інститутів, ані достатньо розвиненого міжнародного приватного права.

Дисфункції модернізації, надмірне збільшення державних структур і функцій у поєднанні з наявністю ряду вкрай малих державних утворень викликали глибоку системну кризу. Її загострення стало однією з головних причин Другої світової війни, яка стала кінцем і водночас болісним спадом у фазі політичного розвитку, що розглядається.

Друга група змін (середина ХХ ст.) пов'язана з реконсолідацією Заходу (насамперед з ліквідацією основних тоталітарних провалів із другою хвилею демократизації), з деколонізацією та виникненням біполярної системи.

Реконсолідація Заходу пов'язана з другою хвилею демократизації, яка з кінця 1940-х до середини 1960-х років майже вдвічі збільшила кількість так званих поліархій (Даль, 1995).

Виникає державна влада, так звана «соціальна держава» – більш досконалий і еволюційно розвинений варіант сильної держави. Основна відмінність між державою загального добробуту і державою-опікуном полягає в значно зростаючій важливості зворотного зв'язку і, відповідно, впливу громадян та їх розширюваного корпусу, їх асоціацій і інститутів громадянського суспільства в цілому на державу і її інститути.

Крім того, колишні органи опіки трансформуються в інші послуги. Це дуже важливе, фундаментальне зрушення, тому що сама логіка

відносин між більшістю населення і людьми, які не готові до самостійності діяльності, з суб'єктів, які потребують опіки, а то й керівництва, перетворюються на самостійних громадян, здібних і готових стати клієнтами держави, вимогливими, іноді навіть прискіпливими клієнтами її послуг. У свою чергу, держава, з усіма її потужностями, концентрує її зусилля про надання різних послуг громадянам та їх об'єднанням, трактує свою діяльність як виконання зобов'язань. Навіть традиційна монополія суверенної держави контролю над військовою силою починає тлумачитися в умовах холодної війни як забезпечення громадянам безпеки у відповідь на сплачені ними податки (Растоу, 1996).

Ще однією важливою ознакою нового етапу розвитку державності в глобальному масштабі є поява інтеграційних міждержавних утворень, які будуються не на об'єднанні сукупної суверенної могутності держав, як це було в рамках договорів і союзів XIX століття, і навіть в такому об'єднанні, як Ліга Націй, а на інтеграції окремих спеціалізованих функцій сучасних держав – функції поза національними територіями, насамперед військові (НАТО, Варшавський договір тощо), але також економічні та соціальні (ЄЕС, СМЕА, тощо). При цьому інтеграція дає можливість не тільки об'єднати ресурси, а й якісно підвищити ефективність їх використання, а тим самим і рівень «сервісу» для громадян відповідних країн. Супутнім, але надзвичайно важливим результатом стала розробка міжнародних стандартів «обслуговування» громадян, а також поява можливостей користуватися відповідними «послугами» за межами своєї національної території (Демократичні перетворення, 1999).

Разом з тим, можна констатувати появу другої хвилі змін у сфері глобальної недержавної публічності. Вона більш яскраво, ніж раніше, розкривається на тлі біцентричної системи суперництва між наддержавами і збереження і розвитку інституційної центральності у вигляді ООН. Однак вона представлена насамперед досить розгалуженою системою національних громадянських суспільств з європейським ядром, простими транснаціональними інституціями та міжнародним приватним правом.

Стрімке зростання кількості неурядових організацій та збільшення їх різноманітності є новацією.

Після Другої світової війни відбулися значні зміни в міжнародних справах. У зоні неокolonіалізму або так званому «третьому світі», крім колишніх метрополій, західних країн взагалі і їх соціалістичних конкурентів, а також власних регіональних формувань, виконання деяких державних функцій на основі міжнародних угод перебирають на себе спеціалізовані органи ООН (Гідденс, 1992).

Виникнення таких транснаціональних структур свідчить про структурно-функціональну еволюцію як самої державності, так і міждержавних відносин, тобто про появу нових якостей, які можна охарактеризувати як протогобалізацію.

Третя група змін (1970-і рр.) пов'язана з «розвантаженням» держав, з передачею ряду функцій соціальної держави інститутам громадянського суспільства і, особливо, державним корпораціям.

На міжнародному рівні робляться спроби перейти від взаємозалежності та біполярної структури міжнародних відносин до постановки проблеми нового цілісного світового порядку. У більш конкретному сенсі можна говорити про створення нових, глобальних за своєю природою (децентралізованих) інститутів, а також трансформацію старих інститутів (національних держав, громадянських суспільств тощо) для глобальної взаємодії між ними. В кінцевому рахунку такі трансформації, зміна конфігурації міжнародних відносин і перехід від стихійного формування міжнародних режимів до цілеспрямованого – все це могло б дати можливість практично почати вирішувати проблему підтримуваного і спрямованого розвитку, яка була б забезпечена в планетарному масштабі.

Третя хвиля змін у світовій сфері недержавної особистості збіглася з періодом розрядки в 70-х роках (в потенційно конвергентній), а потім і з бурхливою ситуацією виходу з «холодної війни» зі збереженням зачатків бінарного типу міжнародних відносин і виникненням одночасно системи однополярного світу.

В цілому, таким чином, можна говорити про входження світової спільноти в фазу глобалізації. Третя хвиля демократизації дозволяє створювати альтернативні інститути та інституційні комплекси демократичної участі в управлінні, які можна розглядати як своєрідні зародкові еволюційні форми контролю за розвитком.

Школа федералізму висунула власну ідею інтеграції. Автори – Етціоні та Спінеллі. Помітне поширення цієї ідеї почалося в 1980-х роках. Суть цієї ідеї полягала в наступному: необхідно було створити світовий уряд, який повинен був об'єднувати держави для вирішення різних конфліктів. Але ця ідея зустріла жорсткий опір з боку політиків, стурбованих збереженням національного і державного суверенітету.

Слід зазначити, що інтеграційний процес також має свої складнощі: національні інтереси держав стикаються з регіональними та міжнародними і мають різну спрямованість.

Дослідження третьої хвилі демократизації включає в себе проблему консолідації нових демократичних політичних систем. Ця тема має багато аспектів і її формулювання пов'язане насамперед із пошуком підстав, які б перешкождали або хоча б зменшували натиск реверсивних рухів «червоного повороту». Навіть якщо це станеться в країнах Центральної та Східної Європи, то навряд чи відновлення затягнеться надовго; «поворот» буде епізодичним і серйозно не вплине на повернення до колишньої системи. Друга потенційна загроза новим демократіям походить від партій і рухів з навмисно антидемократичною ідеологією, особливо релігійної фундаменталістської орієнтації (іслам). Але більш серйозною, на думку Хантінгтона, є третя небезпека: концентрація влади в руках обраного глави Ісламської Республіки (Хантінгтон, 1994).

Нарешті, загроза може виходити також від обмежень політичних прав і громадянських свобод, пов'язаних зі свободою засобів масової інформації, протидією в політичній системі та захистом прав етнічних та інших меншин. Звідси та велика увага, яка зараз приділяється утвердженню демократії як умови її подальшого розвитку. При вивченні утвердження демократії

виділяють кілька підходів: структурний, транзитологічний, інституційний. Структурний підхід акцентує увагу на зовнішніх умовах, що визначають процес демократизації. Транзитологічний підхід пов'язаний з теорією вибору демократичних форм політичного життя акторами, що діють у політиці. Інституціональний підхід підкреслює роль різних інституціоналізованих режимів у процесі зміцнення демократії.

Утвердження демократії є ключовим етапом переходу від авторитарної до демократичної форми правління. Вона починається після рішучого розриву з попереднім режимом і закінчується тоді, коли вже можна говорити про те, що демократії розвиваються на власній основі, що дозволяє їм зберігати певний сталий розвиток, незважаючи на всі перипетії економічного, соціального, культурного та ідеологічного життя. Утвердження демократії в цьому відношенні є процесом обґрунтування нових політичних відносин не тільки в сенсі суб'єктивного прийняття її цінностей і норм, але і в сенсі надійності подальшого функціонування демократичних інститутів. Ставлячи питання про утвердження демократії, дослідники так чи інакше актуалізують саму проблему переходу режимів, встановлених під час третьої хвилі демократизації. Якщо консолідована демократія не завершує процес переходу, то здається, що можна говорити про цілу епоху переходів від одного типу демократичного режиму до іншого. Тобто консолідована демократія є базовою умовою вибору системою відповідної моделі демократії.

Поняття «консолідація демократії» набуло значення категоричного терміну в компаративістиці, починаючи з роботи, опублікованої в 1986 році Гільєрмо О'Доннеллом і Філіпом Шміттером «Перехід від авторитарного правління» (О'Доннелл, 1986). У ньому представлений переважно транзитологічний підхід до цієї теми. У дев'яностих роках ця тема стала однією з провідних у демократичній літературі. Зрозумілі причини: емпірично орієнтована політологія відображає ситуацію неоднозначності процесів формування нових демократичних режимів і пошуку підстав для їх закріплення. При цьому можна відзначити яскраво виражений методологічний поворот. Вона пов'язана з критикою концепції умов демократії, що панувала

в 60-80-х рр. Необхідно виявити не тільки необхідні, але і достатні чинники, причому не тільки для виникнення, але і для утвердження демократії. Крайню точку зору тут висловлює Філіп Шміттер, який пише, що нинішні дебати про демократизацію «включають негативне ставлення до попереднього поширеного судження про те, що демократія є функціональною умовою або етичним імперативом» (Шміттер, 1996). Ні рівень економічного розвитку, ні гегемонія буржуазії не можуть автоматично гарантувати появу демократії, не кажучи вже про консолідацію. Цей режим також не є очевидним результатом досягнутого якогось попереднього рівня. Це не означає заперечення того факту, що відносно рівний розподіл багатства, глобально конкурентоспроможна економіка, добре навчене населення, численний середній клас і готовність прийняти різноманітність, довіряти супернику і вирішувати конфлікти шляхом компромісу є перевагою, це означає, що демократію все одно потрібно обирати. втілені та увічнені «агентами», реальними політичними акторами зі своїми особливими інтересами, пристрастями та пам'яттю» (Єлізаров, 2018). Не всі дотримуються такої досить радикальної позиції, але вона правильно виражає загальний настрій, пов'язаний з необхідністю йти далі у вивченні демократії, з деякими сумнівами щодо статистичних залежностей, з відчуттям необхідності переходу від об'єктивізму до об'єктивності, коли конфлікт інтересів не завжди однозначно пов'язаний з якимось одним вибором.

Концептуально консолідація демократії може бути представлена декількома підходами, певною мірою взаємодоповнюють один одного, оскільки кожен з них, відпрацьовуючи певні механізми і фактори консолідації, так чи інакше змушений компенсувати недоліки конкуруючих підходів. Всі дослідники, тим часом, схожі в тому, що утвердження демократії є необхідним етапом в її становленні, тривалим і суперечливим етапом, етапом, який породжує інноваційні механізми. Річард Гіллеспі пише про консолідацію як про прогресивну прогресію.

Ларрі Даймонд говорить про тісний зв'язок між поглибленням демократії та її консолідацією. «Демократична консолідація, – пише він, –

заохочується безліччю змін в інститутах, політиці і поведінці. Багато з них безпосередньо вдосконалюють управління шляхом посилення компетентності держави; через лібералізацію та раціоналізацію економічних структур; через соціальну безпеку і політичний порядок, а також забезпечення основних свобод; через покращення горизонтальної підзвітності та верховенства права; через контроль над корупцією. Інші [зміни] вдосконалюють представницькі функції демократичного врядування через розвиток політичних партій та їх зв'язки з соціальними групами, за рахунок зменшення фрагментації партійної системи, за рахунок підвищення компетентності та публічної підзвітності законодавчих органів та місцевих органів влади, а також за рахунок зміцнення громадянського суспільства» (Даймонд, 1999).

Перші дослідники консолідації демократії О'Доннелл і Шміттер розрізняли перехід до демократії і консолідацію. Під час перехідного періоду «головні інститути нового порядку організовуються і починають працювати і взаємодіяти за новими правилами гри» (О'Доннелл, 1986). Консолідація, з іншого боку, вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширюючи їх легітимізацію та усуваючи перешкоди, які на початкових етапах ускладнюють їх утвердження» (О'Доннелл, 1986). Сам процес утвердження демократії включає чотири напрямки:

- 1) швидке обмеження, мінімізація або зв'язування її ідеологічних та інституційних невідповідностей;
- 2) встановлення своєї автономії в умовах старої влади, особливо армійських сил;
- 3) мобілізація громадянського суспільства в його політичних формах вираження;
- 4) розвиток відносно стійкої партійної системи, здатної забезпечити формування відповідального перед народом уряду.

Хоча ці напрямки консолідації і містять деякі загальні моменти, характерні для третьої хвилі демократизації, але не враховують наступних демократичних рухів у світі, особливо у Східній Європі, на території колишнього радянського союзу. Більш свіжі дослідження дозволили

доповнити і конкретизувати значну частину аналізу середини 80-х років. По-перше, з'ясувалося, що процес утвердження демократії передбачає не тільки інституціоналізацію нових норм і структур, а й часто пов'язане з використанням елементів традиційної культури і навіть менш радикальне ставлення до попереднього авторитарного режиму. По-друге, утвердження демократії неможливе без відповідної реформи адміністративних державних структур. Демократія, що зароджується, вступає в конфлікт не тільки з авторитарним стилем державного управління, до якого належать старий офіціоз, але й з раціоналізованими правовими нормами бюрократичної машини управління. По-третє, консолідація демократії не обов'язково слідує одній – ліберальній – моделі, але вона може здійснюватися на основі своєрідного поєднання різних форм. По-четверте, хоча партійна система є ключовим елементом, але її консолідація передбачає певний резерв динамічного процесу вираженого інтересу за допомогою різноманітних, іноді спонтанно виникаючих рухів, корпоратизму, місцевого самоврядування тощо. По-п'яте, консолідація демократії має і міжнародні параметри, пов'язані не тільки з наданням допомоги новим демократіям, а й з включенням демократизованих країн як рівноправних партнерів у міжнародні співтовариства.

У концепції Хантінгтона третьої хвилі демократизації важливе місце посідає проблема утвердження демократії. Хантінгтон пов'язує її з питанням про умови нової зворотної хвилі в 80-90-х роках: чи буде відхід від демократії спорадичним або стійким, залежить від консолідації демократії. Утвердження демократії тут – це процес, пов'язаний з вирішенням ряду проблем, з якими неминуче стикаються нові політичні режими. проблеми перехідного періоду, контекстуальні проблеми та системні проблеми (див. Рис. 2.1) (Хантігтон, 1994).

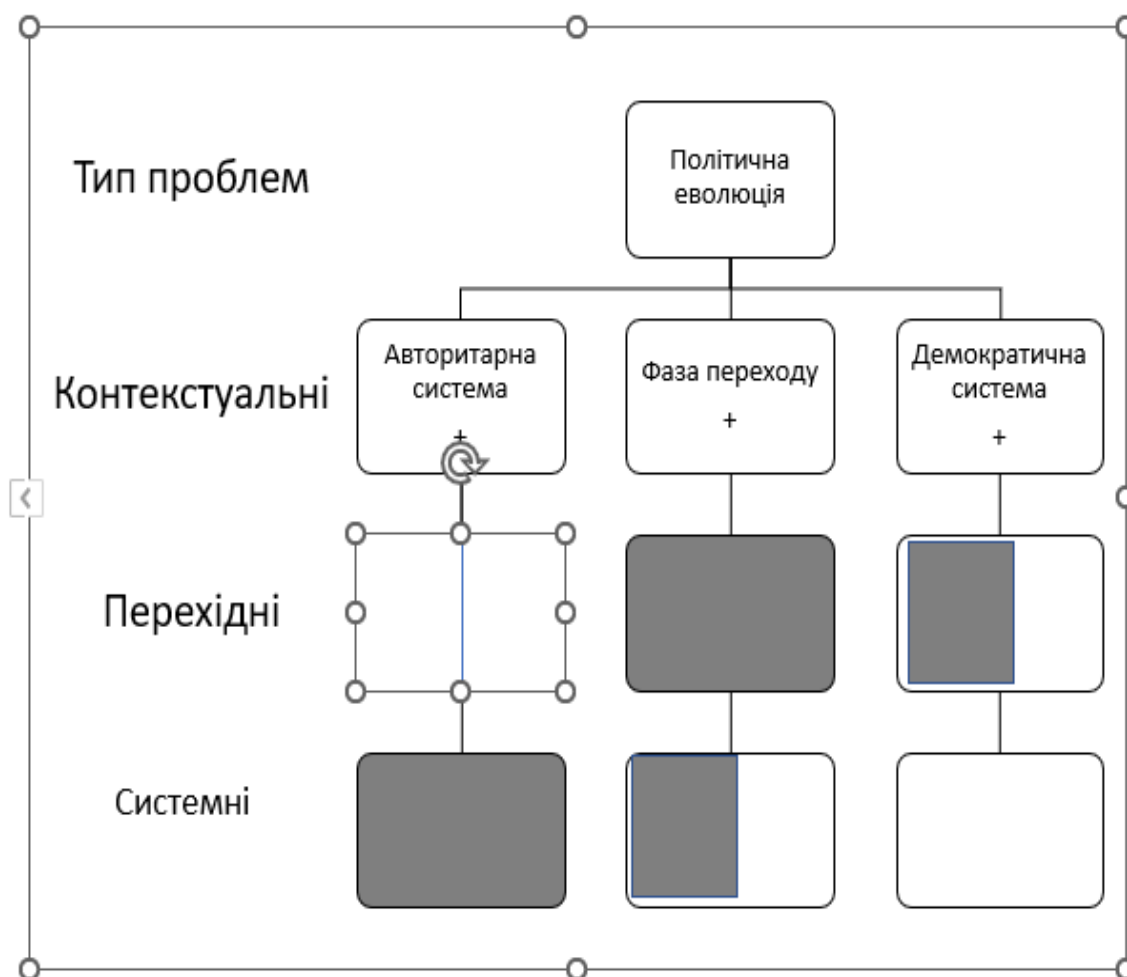

Рис.2.1. Проблеми країн третьої хвилі демократизації

Виклики перехідного періоду безпосередньо пов'язані з тим, що країни здійснити перехід від авторитарного до демократичного режиму. Вони включають встановлення нових конституційних і виборчих систем, заміну чиновників у владних структурах на лояльних до демократії, заміну або зміну законів, що суперечать демократії, скасування або радикальну зміну авторитарних структур на кшталт «таємних» служб, галузей, що було характерно для однопартійних авторитарних систем, партій від виконання державних функцій. З цих проблем Хантінгтон виділяє дві ключові проблеми: (1) правильно розібратися з тими чиновниками старого режиму, які явно були причетні до придушення прав людини («проблема ката»); (як зменшити залучення військових у політику та створення професійної структури відносин між військовими та цивільними («преторіанська проблема»)) (Хантігтон, 1994).

Таблиця 2.1

Розподіл країн за контекстуальними проблемами у 70-80-х рр.

Контекстуальні проблеми	Країна
Великі заворушення	Ель Сальвадор, Гватемала, Перу,
Етнічні/общинні конфлікти (окремо від заворушень)	Індія, Нігерія, Пакистан, Румунія, Судан, Туреччина
Крайня бідність (низький ВВП на душу населення)	Болівія, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Індія, Монголія, Нігерія, Пакистан, Філіппіни, Судан
Жорстка соціально-економічна нерівність	Бразилія, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Індія, Пакистан, Перу, Філіппіни
Хронічна інфляція	Аргентина, Болівія, Бразилія, Нікарагуа,
Значний зовнішній борг	Аргентина, Бразилія, Угорщина, Нігерія, Перу, Філіппіни, Польща, Уругвай
Тероризм (окремо від Широкий вплив держави на економіку)	Іспанія, Туреччина
	Аргентина, Бразилія, Болгарія, Чехословаччина, Східна Німеччина, Угорщина, Індія, Монголія, Нікарагуа, Перу, Філіппіни, Польща, Румунія, Іспанія, Туреччина

Контекстуальні проблеми пов'язані з природою суспільства, його економікою, культурою та історією. Ці проблеми в якійсь мірі байдужі до форми правління і виникають при будь-якому режимі. Авторитарні режими не вирішили цих проблем і, мабуть, не вирішать цілком й демократичні режими. Контекстуальні проблеми залежать від конкретної країни, і їх вирішення відрізняється від країни до країни. Між тим, можна виділити ряд проблем, які притаманні країнам третьої хвилі демократизації: заворушення, локальні комунальні конфлікти; регіональні антагонізми, бідність, соціально-економічна нерівність, інфляція, низьке економічне зростання, зовнішній борг (див. Табл.2.1). Дослідники, каже Хантінгтон, часто пишуть про загрозу, яку ці проблеми становлять для консолідації демократії (Хантінгтон, 1994).

За винятком низьких економічних показників, кількість і різноманітність контекстуальних проблем, здається, мають помірний вплив на питання про успіх чи провал демократичної консолідації.

Як тільки нові демократії стають консолідованими і досягають певного

ступеня стійкості, вони стикаються з системними проблемами. Авторитарні політичні системи потерпають від проблем, пов'язаних з їхньою природою (надмірна концентрація прийняття рішень, відсутність зворотного зв'язку, залежність від перформативної легітимності). Демократичні системи мають свої проблеми, які виникають при тривалому існуванні демократії. Нові демократії не мають імунітету проти них. Хантінгтон посилається на такі проблеми: демократичний пакт, нездатність досягти рішення, чутливість до демагогії, домінування великих економічних інтересів.

Серед умов, що сприяють закріпленню демократії, Хантінгтон відзначає наявність в історії країни досвіду демократичного розвитку, особливо в тривалій перспективі; відносно високі показники економічного розвитку, індустріалізації та освіти; міжнародний зв'язок та іноземна допомога; тривалість переходу до демократії, перебування країни на третій хвилі демократизації; мирний, консенсусний перехід від авторитарного режиму до демократичного; нормальне ставлення політичних еліт і населення до нездатності демократичного уряду вирішити контекстуальні проблеми. Він вважає, що є ряд інших умов, але ці шість є первинними (Хантінгтон, 1994).

Артуро Валенсуела пов'язує демократичну консолідацію з двома процесами: скасуванням залишків старої системи, несумісних з функціонуванням демократичного режиму, і побудовою нових інститутів, які зміцнюють демократичні правила гри. Визначення демократичної консолідації впливає з мінімального визначення демократії, яке включає таємне голосування, загальне виборче право та відповідальність уряду консолідованої демократії, якщо всі основні політичні сили та актори приймають правила демократичної гри, які відповідають мінімальному визначенню демократії, і якщо жоден з них не використовує жодних засобів поза цими санкціонованими демократичними іграми. Відбувається певне закріплення меж політичної боротьби, за якою під загрозою опиняється вся демократична політична система.

Ларрі Даймонд також звертає увагу на внутрішні умови фіксації правил

гри. Він розрізняє виборчу демократію, яка має формальний характер (або «псевдодемократію»), і справжню ліберальну демократію, яка забезпечує не тільки формальну виборчу процедуру, а й ефективний захист громадянських прав і політичних свобод. Саме останні демократії, тобто ліберальні демократії, мають якість консолідації. Аналіз стану справ у сфері свободи і демократії в 90-х роках показує, що частка вільних держав серед формальних демократій має тенденцію до зменшення. «По суті, – пише Даймонд, – консолідація – це процес досягнення настільки широкої і глибокої легітимації, що всі політичні актори, як на рівні еліт, так і мас, вважають, що демократичний режим кращий для їхнього суспільства, ніж будь-яка інша реалістична альтернатива, яку вони можуть собі уявити» (Даймонд, 1999). У той же час така легітимність повинна бути не тільки якоюсь абстрактною довірою до системи, але також включають певні регуляторні зобов'язання та поведінкові структури.

Значущими в цьому процесі є зміни в політичній культурі, які виражаються в поведінкових структурах і передбачають перехід від «інструментальних» установок демократії до «принципових», тобто демократія в цьому випадку стає цінністю, яка передається в процесі політичної соціалізації і вкорінюється в ціннісну структуру особистості як одна з провідних. Порівняльний аналіз процесів виникнення і утвердження демократії показав, що політична культура впливає на них трьома шляхами: зміною свідомості і почуттів правлячих елітних груп; зміна масової політичної культури; відродження демократичних норм. Ларрі Даймонд наголошує на відповідальності еліт за зміцнення або руйнування демократії з плином часу, хоча це не заперечує значення масової культури. Він переконаний, що політична культура може як розширити, так і обмежити можливості демократії: «Фактично можна стверджувати, що зміни в ролі, силі або стабільності демократії рідко відбуваються без деяких помітних зрушень – або їх відсутності – в політичній культурі» (Даймонд, 1999).

2.2. Умови інституціоналізації консолідованої демократії

Розмежування процесу переходу до демократії та його закріплення призводить до необхідності визначення певного набору необхідних і достатніх умов, за яких може початися останній процес (див. Таблицю 2.2).

Таблиця 2.2

Формальні та ліберальні демократії, 1990-2000 рр.

Рокі в	Кількість формальних демократій	Кількість вільних держав (ліберальних демократій)	Частка вільних держав у формальних демократіях	Взагалі
1990	76 (46,1%)	65 (39,4%)	85,5%	165
1991	91 (49,7%)	76(41,5%)	83,5%	183
1992	99 (53,9%)	75 (40,3%)	75,8%	186
1993	108(56,8%)	72 (37,9%)	66,7%	190
1994	114(59,7%)	76 (39,8%)	66,7%	191
1995	117(61,3%)	76 (39,8%)	65,0%	191
2000	120(62,5%)	86 (44,8%)	71,7%	192

Хуан Лінц і Альфред Степан виділяють три таких стани (Linz, J. J., & Stepan, A. C., 1996). По-перше, у сучасній політичній організації суспільства не можуть бути проведені вільні і визнані вибори, переможці не можуть здійснювати монополію легітимної влади, а громадяни не можуть ефективно здійснювати свої права, захищені верховенством права, якщо немає держави. По-друге, демократія не може стати консолідованою, якщо демократичний перехід не завершено, законодавча і судова влада не має високого рівня свободи від впливу військових, релігійних структур та інших авторитарних сил. По-третє, жоден режим не може бути названий демократичним доти, доки його правителі не правлять демократичним шляхом, тобто виконавча влада не захищає на конституцію, не пригнічує права окремих осіб і меншин, не втручається у справи законодавчої влади.

Усі три умови свідчать, що консолідованою демократією може стати лише демократія, а не лібералізований недемократичний режим, псевдодемократії чи гібридні демократії, де певні демократичні інститути

співіснують з недемократичними інститутами, що знаходяться поза контролем демократичної держави. Під консолідованою демократією вони мають на увазі «політичний режим, в якому демократія як складна система інститутів, правил, структурних стимулів і перешкод буквально стала «єдиною грою в місті» (Linz, J. J., & Stepan, A. C., 1996). У поведінковому сенсі демократичний режим можна вважати консолідованим, коли жодні значні національні, соціальні, економічні, політичні чи інституційні суб'єкти не здатні досягти своїх цілей шляхом створення недемократичного режиму або відокремлення від держави. З точки зору настроїв, демократичний режим укріплюється тоді, коли переважна більшість населення, навіть за наявності економічних проблем і розчарувань, вважає, що демократичні процедури та інститути є найбільш прийнятними для управління суспільним життям, і коли підтримка антисистемних альтернатив невелика і більш-менш ізольована від продемократичних сил. У конституційному розумінні демократичний режим є консолідованим, коли правляча і керована в рівній мірі підпорядковані механізму вирішення конфліктів в межах спеціальних законів, процедур та інститутів, санкціонованих новою демократичною конституцією. Умовами консолідованої демократії можуть бути лише громадянське суспільство, відносно автономне політичне суспільство, підпорядкування держави та основних політичних акторів верховенству права, захист свобод особистості суспільного життя, інституціоналізованого економічного суспільства та ефективного державного управління (Радченко, 2009).

Значна увага при вивченні процесів утвердження демократії приділяється елітам. Утвердження демократії у використанні боротьби за владу між особистими елітними групами часто перекреслює однозначну залежність між демократією і недемократичною елітою. При цьому утвердження демократії визначається рівнем прагматизації політичної свідомості старих і нових еліт, прагненням не допустити відновлення політичного режиму та орієнтації на демократію. Як пишуть деякі дослідники, «мало хто з політичних діячів готовий поставити своє майбутнє в залежність

від демократичних інститутів; вони шукають інші, часто незаконні та антидемократичні шляхи зміцнення своїх позицій, підтримуючи демократичний процес доти, доки він не загрожує їхнім інтересам. У цьому сенсі центральною проблемою утвердження демократії є формування дійсно демократичної еліти, здатної підпорядкувати свої інтереси демократичній процедурі і домагається їх задоволення в рамках демократичних правил гри.

Інституціоналізація демократії є важливою умовою її утвердження. Пов'язані з цим питання стосуються, наприклад, вибору форм правління. Хуан Лінц вважає, що найбільш придатними для стабілізації демократії є не президентські, а парламентські режими. Його аргументи зводяться до наступного. По-перше, в президентських системах завжди існують суперечливі претензії президента і парламенту на більшу легітимність. Ці інститути влади обираються населенням, щоб вони не залежали один від одного з точки зору джерел своєї влади. Лінц пише: «Конфлікт [між парламентом і президентом] завжди латентний і часом, мабуть, повинен спалахувати дуже драматично; не існує демократичних принципів для його припинення (Linz, J. J., & Stepan, A. C., 1996).

По-друге, фіксований термін повноважень президента і його кабінету створює жорсткість в системі, яка менш сприятлива для демократії, ніж механізм можливої зміни уряду в результаті недовіри до нього з боку парламенту, що характерно для парламентських систем. По-третє, президентські системи вводять в політичний процес небажаний елемент «загального переможця», тоді як для консолідації демократії важливим є не домінування якоїсь державної структури, а механізм згоди, на який розрахована парламентська система. По-четверте, стиль президентської політики менш характерний для демократії, ніж стиль парламентської політики. Відчуття себе представником цілої нації сприяє тому, що президент може вести себе нетолерантно по відношенню до опозиції. «Відчуття наявності незалежної влади, мандату від народу, – пише Лінц, – ймовірно, повинно дати президенту розуміння влади і його місії, незрівнянне з часткою

голосів, які дозволили йому перемогти. Це, у свою чергу, може зробити опозицію, з якою він стикається, джерелом більшого розчарування, деморалізації та роздратування, ніж опір, який зазвичай відчуває прем'єр-міністр» (Linz, J. J., & Stepan, A. C., 1996). По-п'яте, політичні аутсайтери мають більше шансів виграти президентські вибори і, таким чином, зайняти посаду голови виконавчої влади, що має значний дестабілізуючий ефект. Населення менш залежне від політичних партій і більш схильне до популістського, антиінституціоналістського управління.

Аргументи Лінца побічно підтверджуються в дослідженні Фреда Ріггса, який вказує на слабкість президентських режимів в цілому порівняно з парламентськими (Ріггс, 1993). Арндт Лейпхарт також підтримує парламентську форму демократії, наголошуючи на пропорційній виборчій системі, яка забезпечує консенсуальний демократичний режим (Лейпхарт, 1995). Є, однак, дослідження, в яких аргументи Лінца ставляться під сумнів.

Серед показників, на підставі яких можна судити про утвердження демократичного режиму, інші дослідники висувають:

- 1) чергування у владі конкурентів;
- 2) тривалість і широта підтримки режиму і стабільність режиму в періоди надзвичайних економічних труднощів;
- 3) успішна перемога над невеликою, але стратегічно важливою групою повстанців і їх покарання;
- 4) стабільність режиму в умовах радикальної перебудови партійної системи;
- 5) відсутність політично значущої антисистемної партії чи громадського руху.

Однак в цілому утвердження демократії здійснюється не на основі вибору якогось одного режиму, а через пошук позитивних елементів багатьох режимів, в тому числі і використання деяких традиційних інститутів і норм. Крім того, значну роль у зміцненні демократії відіграють неформалізовані політичні процеси та чинники. Одним з тих, хто звернув увагу на

плюралістичний характер режиму консолідації демократії, був Філіп Шміттер. На його думку, «консолідацію можна визначити як процес перетворення безсистемних домовленостей, розсудливих норм і непрямих рішень, що виникли під час перехідного періоду, відносин співпраці та конкуренції, які, як відомо, є надійними, регулярно практикуються та добровільно приймаються окремими особами та колективами (тобто партіями та громадянами), залученими до демократичного врядування» (Шміттер, 1996).

Він вважає, що ключовою дилемою консолідації є питання про набір інститутів, з якими політики можуть домовитися і які громадяни захочуть підтримати. Необхідна домовленість про певний звід правил, які б використовувалися для вирішення виникаючих конфліктів. У зв'язку з цим консолідована демократія ґрунтується на концепції у широкому сенсі – компромісу. По-перше, сучасна демократія концептуалізована не як «режим», а як компроміс «приватних режимів», кожна з яких інституціоналізована навколо певної просторової репрезентації соціальних груп і вирішення їх нагальних конфліктів.

Прийняття конституції є важливим моментом закріплення, але багато політичних режимів все одно залишаються невизначеними нею. У зв'язку з цим заслуговує на увагу і позиція О'Доннелла, який вважає, що партикуляризм (або клієнтелізм) відіграє значну роль у формуванні та утвердженні демократії третьої хвилі (O' Donnell, 1996). По-друге, мова може йти не про консолідацію демократії, а про консолідацію багатьох демократій, тобто не єдина сукупність сучасних інститутів демократії є в цьому відношенні вичерпною, найкращою для сучасних практик. По-третє, результат процесу демократизації в третій хвилі залежав не надто від певних передумов, а скоріше від обставин конкретного перехідного процесу, коли вирішувалися цілком певні завдання. По-четверте, як вказує Шміттер, сучасна демократизація свідчить, що нові суспільні рухи та асоціації, що складають громадянське суспільство, що формується, будуть у більш вигідному становищі, ніж політичні партії, оскільки стара влада буде до них більш

толерантною. Цей парадокс також впливає від множинності можливих форм і процесів формування і консолідації нових демократій (Шміттер, 1996).

Утвердження демократії – це також зміна системи державного управління. Рух до посилення демократичного контролю над державною адміністрацією та підвищення її відповідальності перед демократично обраними органами влади, децентралізація та деконцентрація бюрократичного апарату, обмеження діяльності державного апарату законом, гарантування законності адміністративних актів – все це є необхідною умовою зміцнення демократії. Багато що в цьому процесі буде залежати від того, як буде формуватися нова структура управління і яким цілям вона буде служити. Якщо при переході до демократії можна говорити про дві основні стратегії по відношенню до бюрократії, то в консолідації демократії вже слід говорити, по-перше, не просто про лояльність адміністративного апарату до демократичного режиму, а про дотримання його правил і норм; по-друге, про новий механізм і принципи їх професіоналізації; по-третє, про метод впливу основних політичних структур на формування апарату; По-четверте, про відносини, на яких будується державна служба. (Див. Рис.2.2).

Утвердження демократії в третій хвилі відбувається в умовах складного поєднання раціоналізованих формальних правил, властивих представницькій демократії, і неформальних механізмів узгодження інтересів, заснованих на патронажі в більшій мірі, ніж на меритократичних умовах. Так, формування нових демократичних режимів у Португалії, Греції та Іспанії політичні партії увійшли в державні установи, зросло використання клієнтелізму. Часто партії використовують обіцянку посади для розширення свого впливу. Луїс Ронігер пише про значну роль патронажу в сучасних демократіях. Він підкреслює, що «складається враження, що в представницьких демократіях навіть більше,

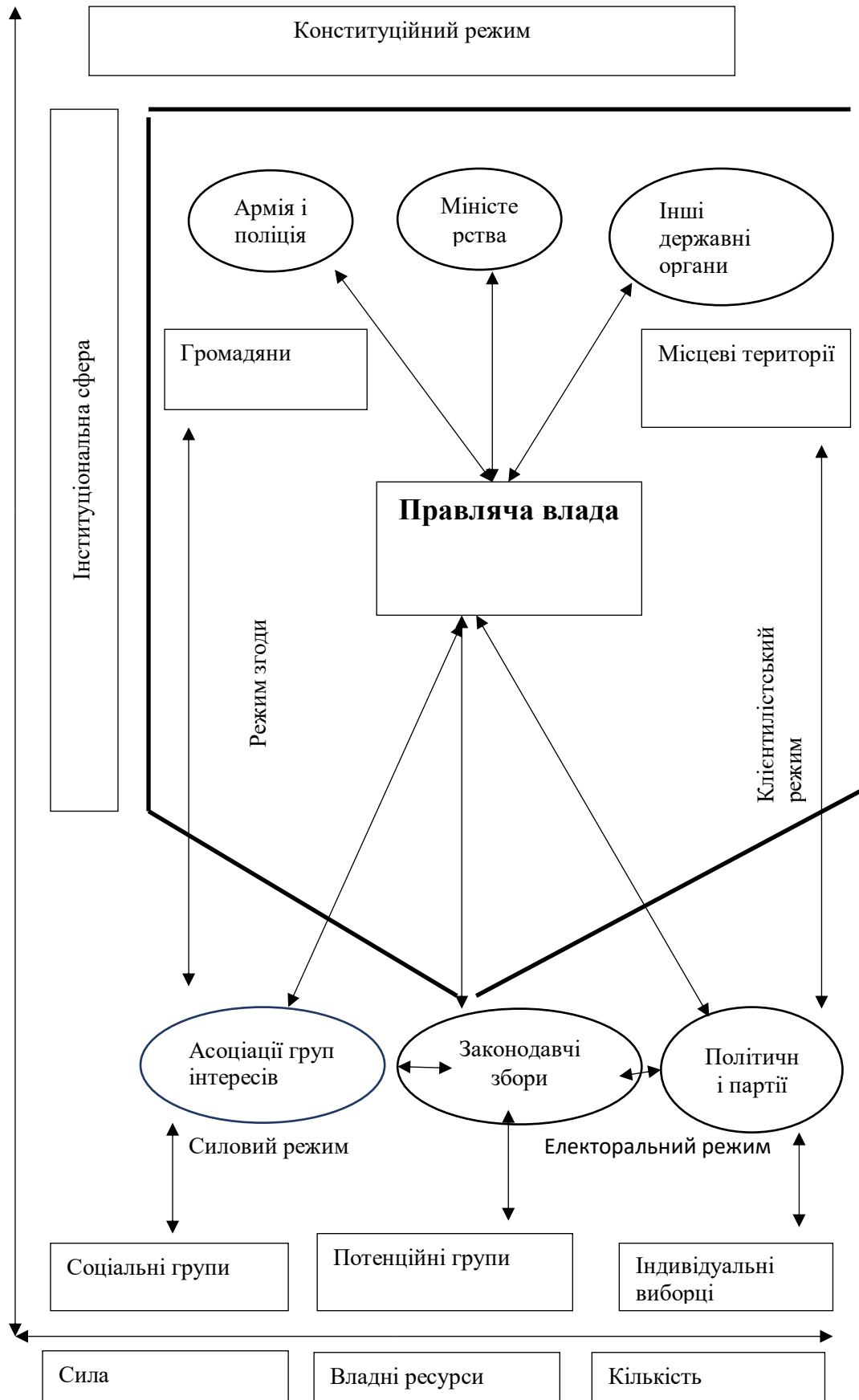

Рис. 2.2. Простір консолідації режимів сучасних демократій

ніж в інших політичних режимах, патронаж і клієнтелізм структури можуть бути значною мірою ефективними у заохоченні та винагороді партійних активістів та у створенні відповідальності серед державних службовців» (Український вибір, 2007).

Правда, ніхто не знає меж ефективності патронатної системи; дисфункції патронажу вивчені недостатньо. В історії розвитку державної служби патронат завжди розглядався як негативний механізм формування державних чиновників, і робилися численні спроби замінити його принципами заслуг, тобто бюрократичною раціоналізацією. У свою чергу, бюрократія показала наявність організаційних, економічних і соціально-психологічних дисфункцій, що порушують ефективне функціонування організації.

Новий підхід до патронажу може свідчити про те, що немає іншої альтернативи бюрократії, а також про підвищення ролі неформальних механізмів у взаємозв'язку виконавчої та представницької структур влади.

Розглянуті тут підходи до консолідації демократії свідчать про відсутність якоїсь єдиної парадигми в цій темі. Можна припустити, що перехідні процеси складно вписати в логічні повні схеми, оскільки, з одного боку, велике значення має суб'єктивна складова політичного процесу, що породжує набір випадкових змінних, з іншого боку, в них з'являється безліч нових механізмів і характеристик, що вимагають нестандартних концептуальних розробок.

Розділ 3

РОЗРОБКА ТЕОРІЇ ПОВНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА ЦИФРОВОЮ ТРАНСФОРМАЦІЄЮ У РОЗВИТКУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Концептуальні засади демократичної консолідації

Зусилля з розширення та розвитку інфраструктури інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у країнах усього світу просуваються, враховуючи важливість та вплив на економічний, соціальний та політичний розвиток країни. Дослідження Харді (1980), виявлене Алі (2020) як перше у своєму роді, показало важливість розвитку телефону для економічного розвитку, підкресливши його допоміжну роль в організації економічної діяльності. За даними Алі (2020), нещодавні дослідження, як теоретичні, так і емпіричні, показують важливість впровадження ІКТ, головним чином у формі Інтернету та мобільних телефонів для різних аспектів економіки та політичної діяльності. Наприклад, з точки зору державного сектору, багато державних послуг зараз є електронними, що сприяє покращенню комунікації та взаємодії між державною адміністрацією та громадянами (Mahmood, 2004), підвищуючи прозорість адміністрації, а отже і підзвітність, а також скорочення витрат. Чіборра та Наварра (2005) виокремили три рівні впливу в політичних та адміністративних організаціях за допомогою підходу до інформаційної системи: перший – це відносини (транзакції) між адміністрацією та громадянами та пов'язана з цим реінжиніринг діяльності, що є внутрішньою частиною адміністрації (Bellamy & Taylor, 1998), Другий рівень стосується способу, яким межі між державою та ринком перекреслюються шляхом створення електронної мінімальної держави, яка є більш прозорою, гнучкою та підзвітною (Heeks, 1999; Stiglitz, 2000). Третій рівень пов'язаний з метою надання допомоги та політикою допомоги, спрямованою на впровадження

електронного урядування в країнах, що розвиваються. На думку Чіборри та Наварри (2005), основними цілями цього підходу є (1) реструктуризація адміністративних функцій та процесів; (2) подолати бар'єри на шляху координації та співробітництва в рамках державного управління, (3) здійснювати моніторинг діяльності уряду та (4) покращувати відносини між урядом та громадянами.

Що стосується демократії, політики, громадяни, бізнес та громадянське суспільство зацікавлені в тому, як використання технологій може позитивно вплинути на їхнє життя у їхніх власних політичних режимах. Демократію можна розуміти просто як форму політичної організації, де всі громадяни можуть вільно брати участь, висловлювати свої думки та брати участь у процесі прийняття державних рішень: це означає правління більшості або уряду громадянами (Ali, 2020). Варто задати питання: чи може впровадження ІКТ вплинути на рівень демократії в країні, оскільки ІКТ сприяє полегшенню повідомлення про адміністративні зловживання та реєстрації скарг, що може покращити владу людей та вплив індивідуальних дій.

Триваючий соціально-технічний перехід, зумовлений цифровими інноваціями та технологіями ІКТ, стає одним із основних переходів людського розвитку цивілізації, оскільки цифровізація змінює суспільство, створюючи нові моделі взаємодії та взаємозалежностей між технологіями та громадянами, організаціями та громадянами та технологіями та організаціями (Barbosa et al., 2019; Stratu-Strelet та ін., 2021). Нова модель, що виникає в результаті цифрової трансформації, стимулює кілька переплетених переходів, матеріалізованих як багаторівневий, багатофазний і перехресний процес (Gell-Mann et al., 2010; Stratu-Strelet та ін., 2021). З огляду на вищезазначене, технологічні фактори та політичні інститути мають взаємодіючі ефекти (P'erez-Morote et al., 2020), впливаючи на політичну модель, створюючи кореляцію між демократією та використанням технологій громадянами, бізнесом та урядами як трьох основних акторів нашої поточної структури суспільства. Нові відносини між урядом і громадянином можуть бути створені

шляхом підкреслення ефективності електронного управління, що розуміється як система, що складається з функціонально-орієнтованих технологій, таких як електронне урядування, е-громадяни та послуги електронного бізнесу. У цьому контексті електронна демократія є новою сферою досліджень, яка передбачає трансформацію демократичної моделі та процес її консолідації за посередництва інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ).

Для розуміння взаємозв'язків між факторами, що беруть участь у консолідації демократії в країнах Східної Європи під час соціально-технічних змін, які переживають поточні режими, для побудови теоретичної моделі сучасного дослідження використано модель наукових парадигм Кунса. За Куном (1970), зріла наука переживає чергування фаз нормальної науки і революції. На етапі нормальної науки ключові теорії, інструменти, цінності та метафізичні припущення, що складають дисциплінарну матрицю, фіксуються, що дозволяє кумулятивно генерувати головоломки-рішення. Тоді як на етапі наукової революції досвід дисциплінарної матриці є гнучким і залежить від нових удосконалень, що дозволяють нові рішення аномальних головоломок, які порушили попередній період нормальної науки. Дисертація Куна про структуру наукових революцій зосереджена на парадигмах як специфічному, ключовому компоненті матриці знань. Процес створення нової парадигми базується на застосуванні існуючих теорій і законів при вирішенні важливих проблем за допомогою нових експериментальних і математичних методів. Виходячи з цього, метою даного дослідження є встановлення нової парадигми через створення нової моделі, адаптованої до сучасної соціотехнічної трансформації, яка може сприяти повній консолідації демократичної системи в країнах Східної Європи. Сучасною теорією в цій галузі є *Єдина теорія демократичних змін* (Linz & Stepan, 1996). Використовуючи науковий гурток Куна, зазначена теорія буде оновлюватися за рахунок застосування нових експериментальних і математичних методів з новими змінними, визначеними поточним соціотехнічним перетворенням. Результатом запропонованої нової теорії, заснованої на методології QCA, є досить безпрецедентним і відкритим,

щоб залишити на вирішення всілякі проблеми. Слідом за Куном досягнення, які мають спільні дві характеристики, можна назвати «новою парадигмою».

Передісторія *Єдиної теорії демократичних змін* була викликана крахом східноєвропейського комунізму, оскільки вона викликала побічні потрясіння в політичній науці, підриваючи усталені моделі, сприяючи теоретичним інноваціям шляхом включення інституційних, структурних, міжнародних, економічних і культурних факторів (Kullberg, 1998). Під час цього процесу були окреслені відмінності в передперехідному режимі та характері переходу, що мало прямі наслідки для характеру демократичного експерименту, і це змусило авторів змінити використовувану точку зору. Як нормальна наука, слідом за Лінцом і Степаном (1996) автори розділили парадигму демократичної системи на два етапи: (1) завершений перехід розуміється як успішне встановлення життєздатного, ефективного уряду шляхом конкурентних виборів та (2) повної консолідації системи, яка досягається лише тоді, коли демократичні інститути приймаються всіма відповідними політичними акторами, такими як масова громадськість. Перша теорія визначає п'ять основних компетентностей, визначених як «взаємодіючі арени» або умови, необхідні для завершення консолідації системи: (1) жваве громадянське суспільство, яке повинно активно «самоорганізуватися», (2) автономне політичне суспільство для значущої виборчої боротьби та представництва (політичні партії, виборчі закони та законодавчі органи; (3) верховенство права, що забезпечується незалежною судовою владою та сильною правовою культурою, (4) придатна для використання стабільність – мається на увазі лояльна, ефективна бюрократія, (5) інституціоналізоване економічне суспільство, що є посередником між державою та ринком. Автори встановили, що п'ять арен були взаємопов'язані, і кожна з них має важливе значення для оптимального виконання інших. У той час як для Лінца та Степана арени є необхідними умовами демократичних систем, взаємодіючі арени (громадянське суспільство, політичне суспільство, придатна для використання держава, верховенство права та економічне суспільство) не є

справді незалежними змінними, оскільки вони є скоріше опорними стовпами консолідованої демократії, які можуть бути навмисно створені після першого етапу демократизації (Kullberg, 1998 р.). Хоча автори доклали багато зусиль до теоретичної бази, вони не сформулювали гіпотези, що піддаються перевірці, і операціоналізуючі змінні, а це означає, що без конкретних умов аналіз випадків не може перевірити валідність конкретних змінних у моделі або продемонструвати корисність підходу як системи. Лінц і Степан діють індуктивно, використовуючи випадки для ілюстрації важливості змінних, і тому аналіз, здається, керується скоріше унікальними особливостями кожного випадку, ніж теоретичною базою, використовуючи змінні як описові позначки переходів, а не пояснювальні фактори (Kullberg, 1998).

Дрейф моделі є другою фазою кола Куна і викликаний несподіваними аномаліями, які усталена парадигма не може пояснити, включаючи проблеми, які парадигма не може вирішити. За словами Аббаса (2012), на демократію тиснуть три події, які інтерпретуються як несподівані аномалії: (1) Глобалізація: десуверенізація та маргіналізація громад; (2) ІТ: Фрагментація публічного простору та (3) Влада: Концентрація багатства та впливу. Наслідком трьох аномалій є ерозія оптимізму серед широких верств населення, поява постійного нижчого класу, скорочення середнього класу в традиційно індустріальних країнах, обмежена соціально-класова мобільність і зміцнення влади еліти, а також зростання морального і духовного розпаду. Це призвело до екстремізму та/або апатії громадян (Goede, 2019). Багато було сказано про провал демократії, оскільки багато її пояснюється наступним чином (табл. 3.1).

Згадані аномалії, головним чином глобалізація та технології, спричиняють інституційну дисфункцію, непристосованих громадян до практичного судження та деформацію корпоративної влади (Goede, 2019).

Таблиця 3.1

Модельні аномалії

Громадяни незадоволені, навіть якщо модель приносить багатство і зростання.	Корпорація (Глобалізація: десуверенізація та маргіналізація спільноти)
	Модель соціального контролю: профспілки, релігія Неоконсервативна ідеологія допомогла демонтувати державні нормативні акти.
	Застосовуючи доктрину шоку, корпорації, що обслуговують уряд, впроваджують заходи на користь еліти. Оскільки приватна власність є золотим телям капіталізму і нерегульованого капіталізму стала біблією правлячого класу, вони можуть мобілізувати політичні сили і, зрештою, військових.
	Національна держава та її уряд залишаються важливими органами, оскільки їх можна легко протиставити один одному (наприклад, ухилення від сплати податків) Деякі автори констатували однозначну поглинання плутократії (Hamm, 2015).
	Корпорація через пожертвування політичним партіям змушує політиків служити інтересам корпорацій (Nickel, 2016)
Неолібералізм зменшив усі взаємини з фінансовими операціями, і все пов'язано з грошима і накопиченням багатства.	Неоліберальні реформи недооцінили демократичний суверенітет за останні 40 років. Слідом за Лессінгом, (2015) обрані кандидати служать фінансистам, а демократія більше не для людей.
Професіонали продають свої поради і послуги за гроші, що призводить до морального занепаду та корупції.	Корупційні скандали ілюструють, як Корупція в усьому світі є і безпосередньо впливає на демократію.
Є показники, які транснаціональна організована злочинність забруднила демократичний процес, а отже, і демократичне суспільство (Bullough, 2018).	Суть в тому, що професіонали - це не є самостійними і не служать загальним інтересам. Профспілки втратили більшу частину своєї влади і потрапили в пастку соціального діалогу. Існує кореляція між релігією та економічного розвитку (Fahmy, 2018 p.).
Взаємопов'язані фактори глобалізації і технології створили найбільші інформаційні технології	Змінилися проблеми людського способу спілкування, що ставить під сумнів організацію суспільства. Соціальні мережі створили ілюзію прозорості і здавалися платформою для демократії, але стали зброєю для нападу на демократію шляхом скасування приватності.

Дотримуючись тієї ж ідеї, Де Чосаль (2017) у своїй книзі «Кінець демократії» заявив, що демократія закінчиться, тому що вона виконала свою мету, яка полягала в тому, щоб привести до влади організовану меншість, щоб керувати неорганізованою більшістю, а нинішня криза не може бути вирішена, оскільки чотири чи шість років – це занадто короткий термін для встановлення трансформації моделі в тоталітарну систему. Таким чином, демократичні системи, побудовані на основі попередньої парадигми, дозволяють з'являтися автократичним лідерам і систематично руйнувати інститути, щоб залишатися при владі.

Слідом за Заком, П. Дж., і Фенг, Ю. (2003), які ґрунтуючи свої результати на ідеї Ліпсет (1959) про те, що модернізація веде до демократії, стверджуючи, що темпи зростання виробництва – позитивні чи негативні – впливають на темп демократичних перетворень і визначаються економними рішеннями індивідів і політикою уряду. З іншого боку, Геде (2019), слідом за Фенгом і Заком (1999), стверджує, що демократія як система перебуває в кризовому стані, а між рівнями економічного зростання та переходом до демократії немає взаємозв'язку. Відповідно до Goede (2019), фактори, які загрожують демократичній системі, є незалежними від їх ідеології. На даний момент модель переживає кризу, головним чином тому, що стійкість демократії ставиться під сумнів, а фундамент парадигми вирішення центральних проблем був зруйнований виявленням занадто великої кількості аномалій, які центральна теорія не може пояснити.

Четверта сходинка гуртка Куна – це модельна революція, головною метою якої є розуміння революційних змін, що відбуваються. На основі Koehler et al. (2019) соціотехнічні переходи до сталого розвитку будуть застосовані для пропозиції нової парадигми. Одиниця аналізу в основному розташована на *мезорівні* соціотехнічних систем (Geels, 2004), а основоположною теоретичною базою є підхід управління переходом як системна перспектива, що дозволяє вловити коеволюційну складність і ключові явища, такі як залежність демократії від шляху, емерджентність і

нелінійна динаміка. Перша структура орієнтована на політику, яка поєднує ідеї з науки про складність та дослідження управління, які стверджують, що політики можуть формувати переходи за допомогою чотирьох послідовних кроків (Loorbach, 2010):

1) Стратегічна діяльність на «перехідній арені», спрямована на розробку бачення та визначення потенційних шляхів переходу.

2) Тактична діяльність розробляє більш конкретні плани конкретних маршрутів і будує порядок денний.

3) Оперативна діяльність, у тому числі на місцях.

4) Рефлексивна діяльність, яка повинна привести до коригування бачень і формулювання кращих практик. У класичній роботі з управління стверджується, що управління – це «сукупність взаємодій, у яких беруть участь державні та приватні суб'єкти, спрямована на вирішення соціальних проблем або створення соціальних можливостей, розглядаючи інститути як контекст для управлінських взаємодій та встановлюючи нормативну основу для всіх цих видів діяльності» (Kooiman, 2003). Це визначення підходить для аналізу модельної революції консолідації демократії, оскільки воно визнає природу та нормативні амбіції як багатоактора.

За даними Авгеру (2008), у дослідженнях ІБ (Information System), що застосовуються до країн, що розвиваються (ISDC), є три дискурси, які намагаються представити, для чого в першу чергу потрібні інновації в країнах, що розвиваються, і які зусилля вони включають. Перший дискурс передбачає, що інновації ІБ у країнах, що розвиваються, в основному пов'язані з наздоганянням технологічно розвинених багатих економік шляхом поширення технологій, заснованих на поширенні теорії передачі знань ІБ. Другий дискурс передбачає, що інновації ІБ у країнах, що розвиваються, полягають у побудові нових техно-організаційних структур у заданому місцевому соціальному контексті, зосереджуючи свою увагу на соціальній вбудованості інновацій ІБ у контексті країн, що розвиваються. У третьому дискурсі інновації ІБ в основному пов'язані зі створенням можливостей для

розвитку життєвих умов у певному регіоні серед глобального соціально-економічного порядку та цікавляться практиками, за допомогою яких інновації ІБ впливають на широкомасштабні та глибокі соціально-економічні зміни. Трансформаційний дискурс ISDC пов'язує інновації ІБ із соціальними, економічними та політичними змінами в країнах, що розвиваються. Головною характеристикою цього дискурсу, незважаючи на спільне теоретичне підґрунтя вищезгаданих дискурсів (теорій, заснованих на соціальній вбудованості), є явне занепокоєння тим, як інформаційні системи залучені до динаміки змін (Акрап, 2003; Kanungo, 2003).

Для цього буде використано трансформаційний дискурс для визначення концептуальних умов на основі методики дослідження критичної літератури.

З іншого боку, «належне врядування» має важливе значення для сталого розвитку (Ciborra & Navarra, 2005). Існує взаємозв'язок між належним врядуванням та електронним урядуванням. Впровадження електронного урядування сприяє впровадженню значних інновацій у способі використання ІКТ у державному управлінні, а також у тому, як організована діяльність уряду. Виділяють три рівні (Ciborra & Navarra, 2005): перший рівень – це відносини (угода) між адміністрацією і громадянином (замовником) і пов'язаний з цим реінжиніринг діяльності, що знаходиться всередині адміністрації (Bellamy & Taylor, 1998). Другий рівень стосується способу, за допомогою якого кордони між державою та ринком перекреслюються завдяки створенню електронної мінімальної держави, більш прозорої, гнучкої та підзвітної (Heeks, 1999). Третій рівень пов'язаний з метою політики допомоги, спрямованої на впровадження електронного урядування в країнах, що розвиваються. Нарешті, ґрунтуючись на Єдиній теорії прийняття та використання технології (UTAUT) (Venkatesh et al., 2003), яка стверджує, що існує чотири ключові конструкти, які впливають на побудову системи та прийняття технології, що є основою нашого дослідження. Такими варіаціями є: 1) очікувана продуктивність, 2) очікувана тривалість зусиль, 3) соціальний вплив і 4) сприятливі умови. Перші три є прямими детермінантами наміру та

поведінки користувача, а четвертий є прямим детермінантом поведінки користувача. Стать, вік, досвід і добровільність використання позиціонуються як такі, що пом'якшують вплив чотирьох ключових конструктів про намір використання та поведінку.

3.2. Емпіричний вимір зв'язків між демократією та цифровою трансформацією у розвитку Східної Європи

Для отримання результату (демократії) за допомогою підходу розвитку інформаційної системи, використовуючи змінні UTAUT (Venkatesh et al., 2003), важливо проаналізувати, що насправді використовують соціальні сектори (державний, приватний та громадянський), і прийняти цей вид каталізатора. З цієї причини ми вводимо змінні: «Використання ІКТ фізичними особами», «Використання ІКТ бізнесом» та «Використання ІКТ урядом».

Першою умовою є технологія як серце мережевої економіки. У ряді досліджень було проаналізовано і розглянуто, як країни, що розвиваються, отримали вигоду від інформаційних і комунікаційних технологій (Oderra-Straub, 1993; Рош і Блейн, 1998; Gardner, 1994; Avgerou & Walsham, 2017; Avgerou, 2008) створення справді сприятливого середовища шляхом розробки цифрового проєкту з метою просування демократії шляхом прийняття уряду, орієнтованого на громадян. Виходячи з передумови, що інфраструктури ІБ створюють потенційний розвиток для демократій, і відповідно до ідеї Кастельса та Кардозо (2006) про суспільство та економіку як глобальні мережі, технологічна умова використовується як каталізатор перетворень, що відбуваються в сучасному світі (Braa et al., 2004; Grossman, 2004). Цей показник, виміряний Індексом готовності до мережі (Всесвітній економічний форум, 2020), базується на трьох підстовпах: доступ (на основі показників тарифів на мобільний зв'язок, цін на телефони, доступу до Інтернету, покриття мобільної мережі, підписок на фіксований широкопasmовий доступ,

міжнаціональної пропускної здатності Інтернету та доступу до Інтернету в школах); контент (на основі комітів GitHub, редагувань Вікіпедії, реєстрацій доменів в інтернеті та розробки мобільних додатків); та технології майбутнього (на основі середнього показника впровадження нових технологій, середнього значення інвестицій у нові технології, кількості заявок на патенти на ІКТ, витрат на комп'ютерне програмне забезпечення у % від ВВП та кількості робіт у виробничих галузях).

За даними Internet World Stats (2021) 65,6 % населення світу мали доступ до Інтернету в 1 кварталі 2020 року. З 2000 року коефіцієнт проникнення Інтернету, що визначається як відсоток населення, що має доступ до Інтернету, для населення світу зріс більш ніж на 1,271 %. Сьогодні, навіть у менш розвинених країнах, громадяни можуть отримати доступ до Інтернету для перегляду новин та соціальних мереж, навіть ті, хто не має інтернет-сервісу, можуть мати можливості обміну текстовими повідомленнями, що зменшує навантаження, пов'язане з координацією масових заходів (Stein, 2017). Країни ОЕСР мають найвищий рівень проникнення Інтернету, але країни Африки та Близького Сходу можуть похвалитися найвищими сукупними темпами зростання використання Інтернету.

Vu (2011) показує, що Інтернет має більший ефект зростання, ніж інші комунікаційні технології, але цей вплив знецінюється зі збільшенням рівня проникнення. Хоча дослідження в недемократичних суспільствах представляють новий рубіж у політичних дослідженнях, ІКТ слугують новим форумом або засобом поширення інформації та координації масових дій.

Активісти виявили корисність Інтернету для запуску опозиційних кампаній у різних країнах, які вимагають демократизації політичних режимів (Van de Donk et al., 2004). Stein (2017) проаналізував наслідки поширення інформації за допомогою ІКТ. По-перше, чим більше людей отримують доступ до ІКТ, тим більше вони покращують свій доступ до інформації навіть там, де це піддається цензурі, що дозволяє громадянам краще оцінювати політичний режим, який ними керує, що ускладнює для урядів встигати за моніторингом і

цензурою альтернативних джерел інформації. Отже, там, де проникнення ІКТ є більшим, люди з більшою ймовірністю викриють правду про корупцію та репресії в уряді, коли це відбувається. По-друге, ІКТ полегшують координацію масових дій. Навіть якщо ІКТ навряд чи замінять мобілізацію особистих зв'язків, платформи соціальних мереж можуть полегшити організацію та проведення масових акцій, прискорюючи отримання інформації про час і місце дій протидії. Тим не менш, Штайн (2017) показує, що протести проти режиму та доступ до ІКТ не впливають на політичні зміни: вищий рівень доступу до Інтернету відповідає вищій ймовірності збереження статус-кво, оскільки Інтернет може зробити людей більш контентними в цілому та менш схильними наполягати на змінах. Умова використання ІКТ ґрунтується на показнику NRI, який вимірює, як люди використовують технології та як вони використовують свої навички для участі в мережевій економіці. Цей показник вимірюється часткою осіб, які користувалися Інтернетом протягом останніх 12 місяців; активні передплати на мобільний широкопasmовий доступ; кількість активних користувачів соціальних мереж; валовий коефіцієнт зарахування до загальної кількості учнів вищої освіти; Об'єкт – рівень грамотності дорослого населення; та навички роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями.

Доступність і рівень технології мають значення, коли її населення і організація мають доступ, ресурси і навички для їх продуктивного використання. Економічне зростання також перешкоджає політичним змінам. Stein (2017) доводить, слідом за Przeworski et al. (Przeworski et al., 2000), що багатші країни мають нижчу ймовірність політичного регресу, але не вищу ймовірність політичної лібералізації, підкреслюючи, що країни, в яких нафтові доходи становлять більший відсоток ВВП, мають нижчі шанси на політичну лібералізацію. З іншого боку, Кассен (2019), наслідуючи приклад Естонії, визначив, що технологічна та соціальна сфери взаємопов'язані з економічною, оскільки відсутність величезних запасів мінеральних ресурсів та природних багатств може розглядатися як ключовий фактор, що пояснює прагнення розвивати економіку знань, яка б переважно спиралася на інновації та передові

технології. Будь то харчова промисловість, сільське господарство або телекомунікаційна сфера, естонський бізнес намагається вдатися до новітніх технологічних розробок у цих галузях, щоб зробити виробництво економічно ефективним і стійким у ринковому середовищі. Ця прагматична економічна політика виявилася дуже ефективною для просування як економічних, так і технологічних аспектів, що дозволило швидко процвітати (Drechsler, 2009). Ця умова вимірює, як компанії використовують ІКТ та беруть участь у мережевій економіці. Індекс NRI використовує для цього показника кількість фірм з веб-сайтами; показник можливості ведення бізнесу; професіоналів як частка від загальної чисельності робочої сили; % техніків та молодших спеціалістів; використання бізнесом цифрових інструментів; та НДДКР витрати бізнесу у % до ВВП.

Поява ІКТ принесла багато нових припущень, що свідчать про радикальні соціальні зміни в різних сферах державного управління та діяльності адміністрацій, таких як способи збору, інтеграції та обміну інформацією, а також комунікації з громадянами. Це бачення отримало назву «електронний уряд», «ІКТ допомагає урядам діяти більш ефективно та результативно, покращуючи участь громадськості у прийнятті рішень» (Wimmer et al., 2007). Основна функція електронного урядування полягає в тому, щоб сприяти комунікації між урядами та громадськими організаціями, а також пропонувати нові можливості та переваги для різних груп населення зацікавлені сторони, такі як державні установи (G2G), громадяни (G2C) та бізнес (G2B) (Gajendra et al., 2012; Krishnan & Teo, 2012). Аналогічно, Чіборра та Наварра (2005) стверджують, що основними цілями електронного урядування є (1) реструктуризація адміністративних функцій та процесів; (2) подолати бар'єри для координації та співпраці в державному управлінні; (3) здійснювати моніторинг діяльності уряду та (4) покращувати відносини між урядами та громадянами.

Серед переваг – зниження вартості адміністративних операцій, зменшення бюрократії та покращення іміджу адміністрації (Szopin'ski &

Staniewski, 2017). Ініціативи з електронного урядування можуть значною мірою сприяти підвищенню ефективності державних послуг, зміцненню демократії, зменшенню корупції, посиленню конкуренції між бізнесом, економічному зростанню та покращенню якості довкілля (Szopin'ski & Staniewski, 2017). Оскільки країни, що розвиваються, демонструють нижчу прозорість у державному секторі та більш серйозну корупцію, ІКТ пропонують громадянам та засобам масової інформації відносно прості засоби для відстеження справ уряду та його установ майже в режимі реального часу, роблячи його діяльність більш прозорою (Elbahnasawy, 2014; «Сонг і Лі», 2016; Szopin'ski & Staniewski, 2017). Прозорість, досягнута політикою електронного урядування, підвищує довіру громадськості до адміністрації, оскільки треті сторони можуть ретельно контролювати діяльність, і це призводить до більш демократичного та надійного уряду (Grimmelikhuijsen, 2012). Шопінський та Станієвський (2017) визначили, що корупція є спільною проблемою всіх посткомуністичних країн, а громадянське суспільство також є дуже крихким (Zakaria, 2013). У групі посткомуністичних країн Євросоюзу лідером за рівнем електронного урядування є Естонія: фінансові, законодавчі та соціальні чинники сприяли досягненню такої високої позиції.

Ця умова вимірює, як уряди використовують та інвестують у ІКТ на благо населення в цілому. Індекс ґрунтується на підкомпоненті NRI, який вимірює державні онлайн-послуги: публікацію та використання відкритих даних; державне заохочення інвестицій у новітні технології; та витрати урядів на НДДКР у сфері вищої освіти.

Knack and Keefer (1995) виявили, що належне врядування в теорії, що розвивається, можна розуміти як форму, в якій інститути встановлюють передбачуваний, неупереджений і послідовно виконуваний набір правил, перетворюючи інститути в головну змінну в боротьбі з корупцією. Це вважається критично важливим для сталого доходу на душу населення. Належне врядування вимагає, щоб держава брала участь у створенні, захисті та забезпеченні прав власності шляхом забезпечення надійного

макроекономічного режиму та шляхом створення інститутів, які обмежують здатність держави до свавільних дій з метою покращення її здатності підтримувати ринки на широкій основі. Відповідно, Чіборра та Наварра (2005) заявляють, що ініціативи електронного уряду Організації Об'єднаних Націй (2001) слід вимірювати ступенем, до якого вони сприяють належному управлінню.

Цей стан, виміряний індексом NRI, має на меті офіксувати, наскільки сприятливим є національне середовище для участі країни в мережевій економіці, заснованій на довірі, регулюванні та інклюзивності. Під довірою розуміють те, наскільки безпечними є особи та фірми в контексті мережевої економіки, що відображається середовищем, сприятливим для довіри, та довірчою поведінкою населення та вимірюється безпечними інтернет-серверами; глобальний індекс кібербезпеки; онлайн-доступ до фінансових рахунків; та інтернет-магазинів. Регулювання означає ступінь, до якого уряд сприяє участі в мережевій економіці за допомогою регулювання, яке вимірюється показником якості регулювання; нормативно-правове середовище ІКТ; адаптивність законодавчої бази до новітніх технологій; законодавство про електронну комерцію та захист конфіденційності законом. Включення підкомпонентів вимірює цифровий розрив у країнах на основі статі, інвалідності та соціально-економічного статусу, і це вимірюється індексом електронної участі; соціально-економічний розрив у використанні цифрових платежів; доступність місцевого онлайн-контенту; гендерний розрив у використанні Інтернету; а також розрив у використанні цифрових платежів у сільській місцевості.

ІКТ, що застосовуються до моделі розвитку, передбачають створення процесів і структур для вирішення проблем держав за допомогою ініціатив електронного урядування. З економічної точки зору, належне врядування, якому сприяють ІКТ, передбачає створення добре функціонуючих інститутів для згладжування роботи ринку та забезпечення процвітання вільних обмінних відносин у межах країни (Ciborra & Navarra, 2005; Santinha & Castro,

2010).

У цьому дослідженні якісний порівняльний аналіз з нечіткими множинами (fsQCA) використовується для визначення рецептів і шляхів, які є необхідними або достатніми для досягнення результату. Результатом, який аналізується, є демократія на основі Індексу демократії 2019 (2020).

Умова є достатньою, якщо вона сама пояснює результат, тобто наявність достатньої умови є достатньою для того, щоб викликати результат. Однак Рагін (2008) стверджує, що багатопричинність різних комбінацій стану може пояснити один і той же результат. Умова необхідна, якщо ця умова повинна бути присутня при настанні результату; Тим не менш, дуже мало реальних явищ пояснюються однією умовою. З цієї причини більшість результатів представляються у вигляді комбінації умов. FsQCA ідентифікує всі комбінації умов, які викликають однаковий результат (Garcia-Alvarez-Coque et al., 2019).

FsQCA спочатку була розроблена Чарльзом Рагіном (Ragin, 2009, 2014) з використанням нового методу дослідження, в якому академічна спільнота все більше зацікавлена (Schneider et al. (2010), Schneider and Wagemann (2012) та Roig-Tierno et al. (2017)). FsQCA є варіантом якісного порівняльного аналізу (QCA), який є одним із трьох варіантів, пояснених Рагіном (2008): csQCA, mvQCA та fsQCA. Рагін (2008) пояснив, що fsQCA є більш точним, ніж всі варіанти. Відповідно до теоретичного узагальнення характеристик Рагіна (2008, 2009, 2014) та Рагіна і Фісса (2008), яке було відновлено, зокрема, (Garcia-Alvarez-Coque et al., 2019), основними аспектами методу є:

(1) fsQCA базується на теорії множин і логіці Болеана, а не на підході, заснованому на кореляції; (2) fsQCA спирається на якісні докази, засновані на малих або середніх вибірках, хоча немає обмежень, які б заважали дослідникам використовувати великі набори даних (Vis, 2012); (3) fsQCA допускає множинну причинність, яка не є лінійною та безймовірнісною, оскільки вона відкидає постійну причинність і допускає еквіфінальність (можливо більше одного шляху для досягнення результату); (4) fsQCA використовується в регіональному аналізі, серед інших дисциплін, через його

переваги перед методами, заснованими на кореляції (Garcia-Alvarez-Coque et al., 2019; 2009 p.).

Щоб провести аналіз за допомогою fsQCA, Рагін (2008) та Шнайдер і Вагеманн (2012) виділили основні кроки. Перший з них – це ідентифікація вибірки відповідних випадків і переліку причинно-наслідкових умов, які слід вважати змінними, які беруть участь у вибраному конкретному результаті. У цій статті, як пояснювалося раніше, причинно-наслідкові умови базуються на кількісних показниках, взятих з моделі індексу мережевої готовності (Всесвітній економічний форум, 2020). Першою умовою результату є рівень технологій у вибраних країнах, який вимірюється за різними субіндексами, включаючи базовий рівень доступу до ІКТ у країнах, інфраструктуру та доступність, контент, який може бути розгорнутий за допомогою цієї інфраструктури, а також підготовку та впровадження технологій майбутнього в мережеву економіку країн). Другою умовою є рівень використання ІКТ індивідами, виміряний за допомогою ІКТ індивідами, включаючи їх навички участі в мережевій економіці. По-третє, рівень використання ІКТ бізнесом вимірюється тим, як підприємства використовують ІКТ та беруть участь у мережевій економіці. По-четверте, рівень використання ІКТ урядами розуміється як рівень інвестицій і використання ІКТ урядом на благо населення в цілому. П'ята умова – це рівень управління, що ґрунтується на дослідженнях з питань довіри населення в контексті мережевої економіки, ступеня сприяння участі уряду в регулюванні мережевої економіки та цифрового розриву всередині країн на основі нерівності в статі, інвалідності та соціально-економічному статусі. Останньою умовою є оцінка впливу мережевої економіки на зростання і добробут суспільства та економіки (вимірюється економічним впливом, соціальним впливом і внеском в ЦСР за допомогою ІКТ).

Другим кроком є калібрування умов і результату. Калібрування означає визначення наявності або відсутності умови шляхом присвоєння значення від 0 до 1, це означає, що необроблені дані перетворюються на дані з нечіткими

наборами. FsQCA дозволяє використовувати безперервні значення, що змінюються від 0 (повністю вийшов) до 1 (повністю всередині). Рагін (2008) рекомендував метод прямого калібрування: значення 0 призначається для позначення відсутності умови, 1 призначається для позначення наявності, а

0,5 призначається для позначення точки максимальної неоднозначності (Ragin, 2008). Наслідуючи приклад Greckhamer et al. (2013), і оскільки необроблені дані базуються на кількісних показниках, калібрування досягається шляхом прийняття зворотного результату та умов або приналежності до набору шляхом встановлення трьох якісних якорів, які керують трансформацією програмного забезпечення (повністю в ≥ 90 -му перцентилі; кросовер = медіана ROA; повністю вийшов ≤ 10 -му перцентилі). Будь-які емпіричні варіації за межами порогових значень не акцентуються. Країни отримують схожі нечіткі значення за межами порогових значень для повного виключення та повного включення.

Після процесу калібрування формується таблиця істинності, яка містить всі логічно можливі комбінації доступних умов. Розмір таблиці істинності дорівнює 2^K , де K – число умов. Комбінації, які не охоплені реальними випадками, є логічними залишками. Логічний залишок – це логічно можлива комбінація, яка не охоплена вибіркою (Garcia-Alvarez-Coque et al., 2019). Аналіз проводився з використанням алгоритму мінімізації Куайна-Мак-Класкі, що має три різні рішення: парсимонічне, комплексне і проміжне, які забезпечують можливі комбінації умов, що призводять до результату. Після Fiss (2011) та Ragin (2008) було застосовано мінімум 0,35 як мінімальний рівень покриття та принаймні 0,75 консистенції, щоб прийняти розчин як дійсний.

У цій роботі вибірка була заснована на 26 тематичних дослідженнях-країнах ($N=26$) еквівалентно країнам Східної Європи за класифікацією регіонів за (2020): Україна, Білорусь, Азербайджан, Грузія, Болгарія, Словаччина, Угорщина, Вірменія, Польща, Чехія, Латвія, Литва, Молдова, Естонія, Румунія, Таджикистан, Казахстан, Киргизстан, Словенія, Хорватія,

Сербія, Північна Македонія, Чорногорія, Албанія, Боснія і Герцеговина.

У табл. 3.2 наведено джерело та опис результатів та умов, які були використані у дослідженні.

Таблиця 3.2

Опис та джерела даних

Результат/ Умови	Опис/Виміряно	Джерело і рік
Демократія (Підсумок)	Демократичний індекс: виборчий процес і плюралізм; функціонування уряду; політична участь; політична культура; громадянські свободи.	Демократичний індекс(2020 р.)
Технології	ДОСТУП: мобільні тарифи; телефон ціни; доступ до мережі Інтернет; мобільний 4G - покриття мережі; фіксований широкосмуговий зв'язок підписки; міжнародна мережа Інтернет - пропускну здатність; доступ до Інтернету в школах. КОНТЕНТ: GitHub; редагування Вікіпедії; Інтернет-домен реєстрацій; розробка мобільних додатків. МАЙБУТНІЙ ІТК: впровадження новітніх технологій; інвестиції в новітні технології; заявки на патенти ІКТ РСТ; комп'ютери; витрати на програмне забезпечення; щільність ІІІ.	Готовність до роботи в мережі Індекс (Світовий економічний Форум, 2020)
Використання ІКТ ФІЗИЧНІ ОСОБИ - ІКТ: користувачі Інтернету;	Активні підписки на мобільний широкосмуговий доступ; використання віртуальних соціальних мереж; зарахування до вищого навчального закладу; рівень грамотності дорослих; навички роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями.	Індекс мережевої готовності (Всесвітній економічний форум, 2020)
Бізнес. Використання ІКТ БІЗНЕС-ІКТ:	Фірми з веб-сайтом; простота ведення бізнесу; технічні спеціалісти та молодші спеціалісти; використання бізнесом цифрових інструментів; витрати підприємств на НДДКР.	Індекс мережевої готовності (Всесвітній економічний форум, 2020)
Використання ІКТ	Урядові онлайн-сервіси; публікація та використання відкритих даних;	Індекс мережевої готовності

урядом УРЯД-ІКТ:	державне заохочення інвестицій у новітні технології; витрати на НДДКР урядами та вищою освітою.	(Всесвітній економічний форум, 2020)
Управління TRUST: Безпечні інтернет-сервери;	Кібербезпека; онлайн-доступ до фінансових рахунків; інтернет-магазини. РЕГУЛЮВАННЯ: нормативна якість; нормативно-правове середовище ІКТ; адаптивність законодавчої бази до новітніх технологій; електронна комерція; законодавство; захист конфіденційності контентом закону. ВКЛЮЧЕННЯ: електронна участь; соціально-економічний розрив у використанні цифрових платежів; наявність локального онлайн-контенту; гендерний розрив у використанні інтернету; розрив у використанні цифрових платежів у сільській місцевості.	Індекс мережевої готовності (Всесвітній економічний форум, 2020)
Вплив	ЕКОНОМІКА: середня та високотехнологічна промисловість; високотехнологічний експорт; заявки на патенти РСТ	Індекс мережевої готовності (Всесвітній економічний форум, 2020)

Табл. 3.3 показує первинну статистику та граничні точки для калібрування умов та результату. Як уже згадувалося, використовувалася пряма калібрація (Ragin, 2008). Калібрування та решта аналізів були проведені з використанням пакету R, розробленого Medzihorsky та ін. (2016).

Таблиця 3.3

Калібрування змінних

Результат/ Умови	Повністю ввійшли	Точка перетину	Повністю вийшли	Макс	Хв	Середнє значення (SD)
Демократія (Підсумок)	0.95	0.50	0.04	0.97	0.02	0.33
Технології	0.98	0.50	0.04	0.98	0.01	0.34
Використа ння ІКТ	0.95	0.48	0.05	0.99	9E- 08	0.34

Бізнес. ІКТ використання	0.95	0.48	0.05	0.99	9E-08	0.34
Використання ІКТ урядом	0.94	0.49	0.04	0.98	0.007	0.35
Управління	0.95	0.50	0.05	0.98	0.007	0.32
Вплив	0.95	0.49	0.04	0.97	0.009	0.35

FsQCA була проведена для перевірки загальних положень про те, що демократії в країнах Східної Європи мають атрибути цифрової трансформації. Демократія є багатовимірним поняттям, тому автори не можуть стверджувати, що отримані результати визначають усі визначальні фактори, які були глибоко розглянуті в дослідженнях демократії та трансформаційному дискурсі ISDC. Натомість тут аналізується, чи є наявність характеристик цифрової трансформації в кожному регіоні необхідною або достатньою для того, щоб цей регіон перетворився на демократичний режим. Згідно з концептуальною базою, актуальними є такі умови: рівень технологій у країні, індивідуальне використання ІКТ, бізнес-ІКТ використання, використання ІКТ GOV, управління та вплив всього цього на економіку та якість життя.

По-перше, аналіз fsQCA досліджує, чи існує якась необхідна індивідуальна умова для досягнення результату, чи є наявність або відсутність кожної з умов цифрової трансформації необхідною умовою для того, щоб країни Східної Європи були демократичними чи недемократичними. Аналіз необхідності показує, що ні в якому разі наявність єдиної ознаки не була необхідною умовою демократії. Щоб умова вважалася необхідною, консистенція повинна бути вищою, ніж 0,9 (Рагін, 2008; Schneider та ін., 2010). Однак, виходячи з теорії, подальший аналіз показав, що необхідна відсутність технології (+), відсутність використання ІКТ (+) та відсутність управління умови відсутності демократії [$\sim Fs_Tec + \sim Fs_Gov + \sim Fs_GOV$] з консистенцією 0,91 і покриттям 0,65. Крім того, наявність технологій (+), наявність управління (+), наявність використання ІКТ Gov є необхідними умовами для наявності демократії [$Fs_Tec + Fs_GOV + Fs_GovICT$] з

консистенденцію 0,91 і покриття 0,75. Обидва результати свідчать про те, що наявність хорошої інфраструктури, управління, засноване на довірі, регулювання та інклюзивність, а також лідерство в галузі ІКТ з боку уряду є необхідними умовами для впровадження демократії в країнах Східної Європи. У табл. 3.4 наведено аналіз необхідності.

Таблиця 3.4

Умови випробовувалися на предмет необхідності, щоб досягти результату

Перевірені умови: Fs_dem	Послідовність	Покриття
Fs_Tec	0.806	0.861
~Fs_Tec	0.415	0.471
Fs_IndICT	0.693	0.755
~Fs_IndICT	0.551	0.614
Fs_BusICT	0.693	0.755
~Fs_BusICT	0.551	0.614
Fs_GovICT	0.738	0.830
~Fs_GovICT	0.476	0.514
Fs_GOV	0.712	0.782
~Fs_GOV	0.555	0.614
Fs_Impact	0.743	0.824
~Fs_Impact	0,427	0,468

За даними Ragin (2014) та Garcia-Alvarez-Coque et al. (2019), у відносинах необхідності випадки результату складають підмножину екземпляра причини (причин). Як тільки необхідна умова була виявлена, аналіз досліджував те ж саме питання для комбінацій атрибутів. У табл. 3.4 показані умови, які перевіряються на необхідність для досягнення результату.

Спостереження за тим, які комбінації атрибутів присутні в підмножинах конкурентних регіонів, ілюструє стратегії та рецепти, які ведуть до демократизації через цифрову трансформацію в країнах Східної Європи. Ці рецепти є конфігураціями, достатніми для наявності високого демократичного значення.

Численні автори вважають, що значення узгодженості більше 0,8 можуть бути прийнятними (Crilly, 2011; Sascha та ін., 2018). Тим не менш,

деякі автори використовують 0,75 як прийнятне мінімальне значення для узгодженості. П'ять із шести моделей мали значення стабільності, які перевищували цей поріг. Не існує встановленого мінімального значення покриття, але покриття вказує на емпіричні дані, тому більше охоплення передбачає більшу емпіричну релевантність рішення (Crilly, 2011; Рагін, 2008; Sascha та ін., 2018).

Табл. 3.5 показує успішні шляхи до демократії завдяки цифровій трансформації. Достатня конфігурація Tec*IndICT*BusICT*GovICT*GOV виділяється як чарівний рецепт для консолідації демократії в східних країнах.

Таблиця 3.5

Аналіз достатніх умов для наявності демократії (проміжне рішення)

Результат/Умови	1	2	3	4	5	6
Технології	○	○	●		●	●
Використання ІКТ	○	○	●	●	●	○
Бізнес. Використання ІКТ	○	○	●	●	●	○
Використання ІКТ урядом		○	○	●	●	●
Управління	○	●	○	○	●	●
Вплив				●		●
Послідовність	0.89	0.78	0.86	0.85	0.89	0.94
Покриття сирими файлами	0.23	0.28	0.28	0.28	0.50	0.28
Унікальне покриття	0.01	0.06	0.05	0.03	0.22	0.03

Загальна консистенція розчину 0,80 Загальне покриття розчину. 0.77

Примітка: Як і в Fiss (2011), ● означає наявність умови, а ○ означає відсутність умови; Граничне значення консистенції: 0,78; Гранична частота: 1,00; Розраховано за Medzihorsky et al. (2016).

Ці характеристики утворюють конфігурацію, що в літературі також описується як вирішальна. Випадки з більш ніж 0,5 членства в цьому терміні: Естонія, Литва, Словенія, Польща, Вірменія.

Рецепт Tec*~IndICT*~BusICT*GovICT*GOV*Impact є ще одним достатнім шляхом, який не вимагає використання ІКТ для бізнесу чи окремих осіб, лідерство уряду у використанні ІКТ та належному управлінні, за яким слідує сильна економіка та якість життя, що є важливим. Отже, є рецепти для східних країн досягти інституціоналізації демократії, незважаючи на відсутність розвиненого приватного сектору. Випадки з більш ніж 0,5 членства

в терміні $Tec^* \sim Fs_IndICT^* \sim Fs_BusICT^* Fs_GovICT^* Fs_GOV^* Fs_Impact$ – це Словаччина та Чехія.

ВИСНОВКИ

1. Сучасний етап історії людства характеризується швидкістю змін, новими формами розподілу влади в міжнародних відносинах. Першою тенденцією розвитку сучасних міжнародних відносин є їх глобалізація, яка полягає в інтернаціоналізації економіки, розвитку єдиної системи світових комунікацій, зміні і ослабленні функцій національної держави, активізації діяльності транснаціональних недержавних утворень.

Другою тенденцією розвитку міжнародних відносин стало зростання глобальних проблем і необхідність їх спільного вирішення.

У світовому співтоваристві починає формуватися новий баланс сил, з'являються різні підходи до нагальних проблем, загострюються протиріччя, розгораються вогнища напруженості, конфлікти та війни.

Характерною рисою світового співтовариства і процесів, що відбуваються в ньому, є яскраво виражена нерівномірність у розвитку окремих елементів. Поряд з інтеграційними процесами спостерігаються і процеси дезінтеграції. Одні країни, які давно пройшли етап модернізації, вступили в стадію постіндустріального суспільства, інші – в стадію індустріального суспільства, треті починають переходити від традиційного суспільства до сучасного. Звідси і різний рівень соціально-економічного і політичного розвитку цих країн.

2. При всьому прагненні країн зберегти свою національну специфіку на основі інтеграційних процесів неухильно йде формування спільних рис, властивих всьому світовому співтовариству.

У світовому політичному процесі це проявляється в прагненні до народів різних країн прагнути до встановлення більш прогресивних режимів, політичної демократії, формування громадянського суспільства та верховенства права.

Можна виділити деякі характерні риси сучасного світового політичного процесу.

– Тісне переплетення революційних і еволюційних зрушень, що

забезпечують соціальний прогрес.

- У діяльності різних суб'єктів політичного процесу спостерігається поєднання свідомих, цілеспрямованих дій зі спонтанними, стихійними діями.

- У світовому політичному процесі нарівні з прогресивною діяльністю здійснюються регресивні дії, зокрема активізація право- та ліворадикальних груп в країнах Європи.

- Зростає незалежність і значення політичних партій і рухів.

- Відбувається зміна механізмів, форм і методів реалізації політики у зв'язку з ускладненням процесу розвитку.

- Під впливом зовнішніх обставин змінюється розвиток внутрішніх основ демократизації – інституційних, нормативних, а також всього політичного процесу.

3. Консолідація демократії, використовуючи поняття еліт, постає як процес змін, що здійснюються шляхом вибору різних груп еліт, відносини між якими та їх ставлення до демократії складають центр проблеми. Боротьба за владу між різними елітарними групами часто перевертає однозначні відносини між демократією і демократичною елітою. При цьому утвердження демократії визначається рівнем прагматизації політичної свідомості старих і нових еліт. У цьому сенсі центральною проблемою утвердження демократії є формування дійсно демократичної еліти, здатної підпорядкувати собі інтереси демократичного процесу.

4. Проведено емпіричне дослідження зв'язків між процесами цифрової трансформації та консолідації демократії. Оцінено вплив впровадження ІКТ на демократію для вибірки з 26 тематичних досліджень, які є країнами Східної Європи. Для отримання результату розглядалися різні умови. Наші результати показують, що в міру розвитку літератури ІКТ мають трансформаційний потенціал у процесах змін для соціальних, економічних і політичних умов у країнах, що розвиваються. Це означає, що в документі розглядається боротьба за розвиток, в якій інновації повністю задіяні, але йде далі з внеском, оскільки представлені результати визначають точні умови, які необхідно виконати для

досягнення результату: консолідувати демократичну систему.

Це дослідження має на меті деконструювати теорію консолідації демократії з метою сприяння створенню нової парадигми, яка призводить до того ж результату, але з використанням оновлених змінних з урахуванням поточної трансформації соціотехнічного режиму.

Перша емпірична модель передбачає, що державне лідерство та трансформація зумовлені політика, яка веде до вдосконалення врядування, у поєднанні з просуванням ІКТ у державному секторі та політиці економічного розвитку, веде до демократичної консолідації.

Друга емпірична модель передбачає, що політика, яка веде до належного врядування, у поєднанні з використанням ІКТ громадянами, компаніями та урядом, призводить до демократичної консолідації.

Об'єкт третій також представляє сценарій, в якому державне лідерство у використанні нових технологій у поєднанні з політикою розвитку належного врядування та економічного розвитку призводить до однієї мети, якою є демократична консолідація.

Ці результати є революційними, оскільки вони означають, що елементи, проаналізовані попередніми авторами, які розробили теорію демократичної консолідації, одного разу доведені до емпіричного підтвердження, не підтверджують теоретичну модель, яка використовується для країн, що розвиваються.

5. Подальший розвиток загальнополітичного процесу України покликаний забезпечити підвищення рівня політичного керівництва українським суспільством, досягнення стабільності суспільних відносин, нових відносин між державою і громадянським суспільством, розвиток політичного плюралізму, здійснення ефективної соціальної політики, створення і реалізацію чіткої геополітичної програми розвитку країни, дотримання її національних інтересів.

Порядок денний майбутнього політичного розвитку України намічає контури стратегії і напрямки політичного курсу, а також цілі і цінності, які можуть стати основою консолідації суспільства. Основою цієї стратегії має стати система

загальнозначущих цінностей, здатних консолідувати суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. (1992). Громадянська культура і стабільність демократії. *Політика*. №4.
2. Бабкіна. О.В. (2015). Проблеми демократії та демократизації. Вип. 17. 56 с.
3. Бельська Т.В. (2008). Демократичний транзит : специфічна риса сучасного суспільно-політичного процесу. Київ. 234 с
4. Вайгаст Б. (2019). Політичні інститути з позицій концепції раціонального вибору. К.: Весь світ. 401 с. : іл.
5. Валерстайн І. (2002). Демократія, капіталізм і трансформація. Київ. № 2. С. 72-85.
6. Воропаєва В. Г. (2012). Розвиток демократії як глобального процесу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної академії*. № 49. С. 32- 41.
7. Гавриш С. Б. (1999). Шлях від комунізму до демократії більш довгий і тернистий, ніж шлях від демократії до комунізму. *Регіон*. № 22. С. 125-126.
8. Гелд Д., Мак-Грю Е. (2004). Глобалізація. Антиглобалізація. Київ : Вид-во К.І.С., 2004. 180 с.
9. Гідденс Е. (1992). Наслідки сучасності. Нова постіндустріальна хвиля на Заході. *Антологія*. К. Видавництво «Наука». 517 с. : іл.
10. Даймонд Л. (1999). Чи пройшла «третя хвиля» демократизації? *Поліс*. 1.
11. Даль Р. (1992). Вступ до теорії демократії. К. Видавництво «Наука». 239 с.
12. Даль Р.А. (1994). Поліархія, плюралізм і простір. *Питання філософії*. 3.
13. Демократичні перетворення: шляхи та невизначеність результатів. (1999). *Поліс*. 3-4.
14. Єлізаров В. (1998). Від авторитаризму до демократії: дві моделі. *Pro et contra*. 3.
15. Єлізаров В.П. (2018). Елітарна теорія демократії та сучасний політичний процес. *Поліс*. 1.

- 16.Ендрейн Чарльз Ф. (2018). Порівняльний аналіз політичних систем. Ефективність реалізації політичного курсу і суспільних перетворень. К.: Наукова думка. 320 с. : іл.
- 17.Істон Ф. (1997). Категорії системного аналізу політики. *Антологія. Світова політична думка*. К.: Наукова думка.
- 18.Кіндратець О. М. (2016). Деякі аспекти формування сталої демократії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. № 6. 63-73 с.
- 19.Кіндратець О. М. (2019). Політичні зміни і політична стабільність. *Політичний менеджмент*. 2. 55-68 с.
- 20.Коен Д.Л., Арато Е. (2003). Громадянське суспільство і політична теорія. К.: Наукова думка. 784 с.
- 21.Крюков О. І. (2010) Демократична модернізація системи влади в контексті діяльності політико-управлінської еліти. *Актуальні проблеми державного управління*. 2. 98 – 118.
- 22.Лапкін В.В., Пантін В.І. (2019). Хвилі політичної модернізації в логіці «контрцентру». *Мегатренди світового розвитку*. К.: Наукова думка.
- 23.Лейпхарт А. (1995). Конституційні альтернативи для нових демократій. *Поліс*. 2.
- 24.Ліпсет С., Сен К.-Р., Торрес Д. (1993). Порівняльний аналіз соціальних умов, необхідних для формування демократії. *Порівняльна політологія*. 3.
- 25.Марадик Н. (2010). Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Вип.№ 21. 246-257 с.
- 26.Мелвілл А.Ю. (1998). Досвід теоретико-методологічного синтезу структурно-процесуальних підходів до демократичних транзитів. *Поліс*. 2.
- 27.Нікітченко А.М. (1997). Транснаціоналізація демократії: третя хвиля демократизації у світлі теорії міжнародних відносин. *Космополіс. Альманах*.
- 28.Паренті М. (1990). Демократія для небагатьох. К.: Наукова думка. 501 с. : іл.
- 29.Парсонс Т. (2007). Система сучасних суспільств. К.: Наукова думка. 270 с.

30. Попповіц М., Пінейро П. (1995). Як консолідувати демократію? Погляд крізь призму прав людини. *Міжнародний журнал соціальних наук. Вимірювання та оцінка розвитку*. 10.
31. Радченко О. (2009). Демократичний транзит як механізм реформування державного управління : світові моделі та проблеми застосування. *Науковий вісник : Демократичне врядування*. Вип. 3. 65-72.
32. Растоу Д.А. (1996). Перехід до демократії: спроба динамічної моделі. *Поліс*. 5.
33. Ріггс Ф. (1993). Нестабільність режимів «третього світу». *Порівняльна політологія*. 1.
34. Романюк О. (2007). Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент*. № 2. 3-15.
35. Сарторі Дж. (1993). Вертикальна демократія. *Поліс*. 2.
36. Український вибір : політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. (2007). Київ : Парламентське видавництво. 567 с.
37. Хантінгтон С. (1994). Зіткнення цивілізацій. *Поліс*. 1.
38. Шапіро І. (1992). Демократія і громадянське суспільство. *Поліс*. 4.
39. Шміттер Ф. (1996). Роздуми про громадянське суспільство та консолідацію демократії. *Поліс*. 5.
40. Шумпетер Й. (1995). Капіталізм, соціалізм та демократія. К.: Наукова думка. 320 с.
41. Акран, Р. І. (2003). Basic needs to globalization: Are ICTs the missing link? *Information Technology for Development*, 10(4), 261–274.
42. Ali, M. S. B. (2020). Does ICT promote democracy similarly in developed and developing countries? A linear and nonlinear panel threshold framework. *Telematics and Informatics*, 50, Article 101382.
43. Almond G., Verba S. (1963). *The Civic Culture*. Princeton N J: Princeton University Press.
44. Avgerou, C. (2008). Information systems in developing countries: A critical research review. *Journal of information Technology*, 23(3), 133–146.

45. Avgerou, C., & Walsham, G. (2017). *Introduction: IT in developing countries. Information technology in context*. Taylor and Francis.
46. Barbosa, O. X., Assis, W. L. S., Garcia, V. S., & Alvarez, G. B. (2019). Computational simulation of gliomas using stochastic methods. *Pesquisa e Ensino em Ciências Exatas e da Natureza, Cajazeiras, 3*, 199–215.
47. Bellamy, C., & Taylor, J. A. (1998). *Governing in the information age. Public Policy and Management*.
48. Braa, J., Monteiro, E., & Sahay, S. (2004). Networks of action: Sustainable health information systems across developing countries. *MIS quarterly*, 337–362.
49. Bullough, O. (2018). *Nevis: how the world's most secretive offshore haven refuses to clean up*. The Guardian. Available at:
www.theguardian.com/news/2018/jul/12/nevis-how-the-worlds-most-secretive-offshore-haven-refuses-to-clean-up?CMP=share_btn_fb.
50. Castells, M., & Cardoso, G. (2006). *The network society: From knowledge to policy*. Jhu-Sais: Center for Transatlantic Relations.
51. Ciborra, C., & Navarra, D. D. (2005). Good governance, development theory, and aid policy: Risks and challenges of e-government in Jordan. *Information Technology for Development, 11*(2), 141–159.
52. Crilly, D. (2011). Predicting stakeholder orientation in the multinational enterprise: A mid-range theory. *Journal of International Business Studies, 42*(5), 694–717.
53. Dahl R. *Democracy and its Critics*. New Haven, London Yale University Press, 1989
54. De Chosal, C. B. (2017). *The end of democracy*. Tumblar House.
55. Diamond L. *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, London: The Jons Hopkins University Press, 1999. 195
56. Drechsler, W. (2009). The rise and demise of the New Public Management: Lessons and opportunities for South East Europe. *Admin.*, 7, 7.
57. EIU (2020). *Democracy Index 2020 whitepaper*. 13 edition. The Economist Intelligence Unit. Available at <https://www.eiu.com/topic/democracy-index/>.

58. Elbahnasawy, N. G. (2014). E-government, internet adoption and corruption: An empirical investigation. *World Development*, 57, 114–126.
59. Fahmy, D. (2018). *Americans are far more religious than adults in other wealthy nations*. Pew Research Center. Available at: www.pewresearch.org/fact-tank/2018/07/31/americans-are-far-more-religious-than-adults-in-other-wealthy-nations/.
60. Fiss, P. C. (2011). Building better causal theories: A fuzzy set approach to typologies in organization research. *Academy of Management Journal*, 54(2), 393–420.
61. Gajendra, S., Xi, B., & Wang, Q. (2012). E-Government: Public participation and ethical issues. *Journal of E-Governance*, 35–4, 195–204.
62. Garcia-Alvarez-Coque, J. M., Mas-Verdú, F., & Roig-Tierno, N. (2019). Life below excellence: Exploring the links between top-ranked universities and regional competitiveness. *Studies in Higher Education*, 46(2), 369–384.
63. Gardner, B. R. (1994). Ensuring successful IT utilization in developing countries. *South African Computer Journal*, Number, 11, 1994.
64. Geels, F. W. (2004). From sectoral systems of innovation to socio-technical systems: Insights about dynamics and change from sociology and institutional theory. *Research Policy*, 33(6–7), 897–920.
65. Gell-Mann, M., Ramond, P., & Slansky, R. (2010). Complex spinors and unified theories. In Murray Gell-Mann: Selected Papers (pp. 266–272).
66. Goede, M. (2019). The future of democracy: The end of democracy as we know it. *Kybernetes*, 48–110.
67. Greckhamer, T., Misangyi, V., & Fiss, P. (2013). The two QCs: from a small-N to a large-N Set Theoretic Approach. Chapter 3. Configurational theory and methods in organizational research. Vol. 38.
68. Grimmelikhuijsen, S. (2012). Linking transparency, knowledge and citizen trust in government: An experiment. *International Review of Administrative Sciences*, 78(1), 50–73.

69. Grossman, D. S. (2004). Putting Technology on the Road. *Research Technology Management*, 41–48. March–April 2004.
70. Hardy, A. P. (1980). The role of the telephone in economic development. *Telecommunications Policy*, 4(4), 278–286.
71. Hantington S. (1991). Democracy's Third Wave II *Journal of Democracy*. Spring.
72. Heeks, R. (1999). Information and communication technologies, poverty and development. *Development Informatics Working Paper*, 5.
73. Internet World Stats (2021). <https://www.internetworldstats.com/stats.htm>. Acceso. 13/ 10/2021.
74. Kanungo, S. (2003). Information village: Bridging the digital divide in rural India. *The Digital Challenge: Information TECHNOLOGY in the Development Context*, 103, 124.
75. Kassen, M. (2019). Open data politics in Estonia: Advancing open government in the context of ubiquitous digital state. In *Open Data Politics* (pp. 37–67). Cham: Springer.
76. Knack, S., & Keefer, P. (1995). *Institutions and Economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures*. Economics and Politics. November.
77. Köhler, J., Geels, F. W., Kern, F., Markard, J., Onsongo, E., Wieczorek, A., ... Wells, P. (2019). An agenda for sustainability transitions research: State of the art and future directions. *Environmental innovation and societal transitions*, 31, 1–32.
78. Kooiman, J. (2003). *Governing as governance*. Sage.
79. Krishnan, S., & Teo, T. (2012). Moderating effects of governance on information infrastructure and e-government development. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*.
80. Kuhn, T. (1970). *The structure of scientific revolutions* (pp. 176–177). Princeton University Press.
81. Kullberg, J. (1998). *A unified theory of democratic change*.
82. Lindblom Ch., Woodhouse L. (1993). *The Policy – Making Process*. Englewood cliffs.

- 83.Linz, J. J., & Stepan, A. C. (1996). Toward consolidated democracies. *Journal of Democracy*, 7(2), 14–33.
- 84.Loorbach, D. (2010). Transition management for sustainable development: A prescriptive, complexity-based governance framework. *Governance*, 23(1), 161–183.
- 85.Mahmood, R. (2004). Can information and communication technology help reduce corruption? How so and why not: Two case studies from South Asia. *Perspectives on Global Development and Technology*, 3(3), 347–373.
- 86.Mainwaring S., O. Donell G., Valenzuela A. (eds). (1992). *Ussions in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. South Bend: University of Notre Dame Press.
- 87.Medzihorsky, J., Oana, I., Qaranda, M., & Schneider, C. (2016). R package version 2016. Oderra-Straub, M. (1993). Critical factors affecting success of CBIS: Cases from Africa. *Journal of Global Information Management*.
- 88.O' Donell G. (1996). Illusions about Consolidation II *Journal of Democracy*. Vol 7. №2.
- 89.P´erez-Morote, R., Pontones-Rosa, C., & N´un˜ez-Chicharro, M. (2020). The effects of e- government evaluation, trust and the digital divide in the levels of e- government use in European countries. *Technological Forecasting and Social Change*, 154, Article 119973.
- 90.Przeworski, A., Alvarez, R. M., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., Limongi, F., & Neto, F. P. L. (2000). *Democracy and development: Political institutions and well-being in the world, 1950–1990* (Vol. 3). Cambridge University Press.
- 91.Ragin, C. C. (2008). *Redesigning social inquiry: Fuzzy sets and beyond* (pp. 190–212). Chicago: University of Chicago Press.
- 92.Ragin, C. C. (2014). *The comparative method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Univ of California Press.
- 93.Ragin, C. C., & Fiss, P. C. (2008). Net effects analysis versus configurational analysis: An empirical demonstration. In C. C. Ragin (Ed.), *Redesigning social*

- inquiry: Fuzzy sets and beyond* (pp. 190–212). Chicago: University of Chicago Press.
94. Ragin, C. C. (2009). Qualitative comparative analysis using fuzzy sets (fsQCA).
95. Configurational comparative methods: Qualitative comparative analysis (QCA) and related techniques. 51, 87–121.
96. Rihoux, B., & Ragin, C. (Eds.). (2009). *Configurational comparative methods: Qualitative comparative analysis (QCA) and related techniques*. Sage Publications.
97. Roche, E. M., & Blaine, M. J. (Eds.) (1998). *Information technology, development and policy (book review) third world planning review*. Proquest.
98. Roig-Tierno, N., González-Cruz, T., & Llopis-Martínez, J. (2017). An overview of qualitative comparative analysis: A bibliometric analysis. *Journal of Innovation and Knowledge*, 2(1), 15–23.
99. Rustow D. (1970). *Transitions to Democracy II Comparative Politics*. 1970. Vol. 2. № 1.
100. Santinha, G., & Castro, E. (2010). Creating more intelligent cities: The role of ICT in promoting territorial governance. *Journal of Urban Technology*, 17(2), 77–98.
101. Sascha, K., Ribeiro-Soriano, D., & Schüssler, M. (2018). Fuzzy-set qualitative comparative analysis (fsQCA) in entrepreneurship and innovation research – the rise of a method. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 14, 15–33.
102. Schmitter Ph. *Interest Systems and the Consolidation of Democracies II Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset I* Ed. by G. Marks, L. Diamond., London: Sage Publications. 1992.
103. Schneider, M., Schulza, C., & Paunescu, M. (2010). Mapping the institutional capital of high-tech firms: A fuzzy- set analysis of capitalist variety and export performance. *Journal of International Business Studies*, 41, 246–266.
104. Schneider, C. Q., & Wagemann, C. (2012). *Set-theoretic methods for the social sciences: A guide to qualitative comparative analysis*. Cambridge University Press.

105. Song, C., & Lee, J. (2016). Citizens' use of social media in government, perceived transparency, and trust in government. *Public Performance & Management Review*, 39 (2), 430–453.
106. Stein, E. A. (2017). Are ICTs democratizing dictatorships? New media and mass mobilization. *Social Science Quarterly*, 98(3), 914–941.
107. Stiglitz, J. E. (2000). Capital market liberalization, economic growth, and instability. *World Development*, 28(6), 1075–1086.
108. Stratu-Strelet, D., Gil-Go´mez, H., Oltra-Badenes, R. F., & Oltra-Gutierrez, J. V. (2021). Critical factors in the institutionalization of e-participation in e-government in Europe: Technology or leadership? *Technological Forecasting and Social Change*, 164 (2021), Article 120489.
109. Szopin´ski, T., & Staniewski, M. W. (2017). Manifestations of e-government usage in post- communist European countries. *Internet Research*.
110. United Nations 2001: DPEPA, U.N. (2001). Benchmarking E-government: A Global Perspective. United Nation Division for Public Economics and Public Administration – American Society for Public Administration: USA.
111. Van de Donk, W., Loader, B. D., Nixon, P. G., & Rucht, D. (Eds.) (2004). *Cyberprotest: New media, citizens and social movements*. Routledge.
112. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540>
113. Vis, B. (2012). The comparative advantages of fsQCA and regression analysis for moderately large-N analyses. *Sociological Methods & Research*, 41(1), 168–198.
114. Vu, K. M. (2011). ICT as a source of economic growth in the information age: Empirical evidence from the 1996–2005 period. *Telecommunications Policy*, 35(4), 357–372.
115. Wimmer, M. A., Codagnone, C., & Ma, X. (2007, September). Developing an e-government research roadmap: method and example from E-GovRTD2020. In

International conference on electronic government (pp. 1–12). Berlin, Heidelberg: Springer.

116. World Economic Forum (2020). The Network Readiness Index (NRI). Second edition. Available at <https://networkreadinessindex.org/>
117. Zakaria, P. (2013). Is corruption an enemy of civil society? The case of Central and Eastern Europe. *International Political Science Review*, 34(4), 351–371.